नं० ४३२६ – ब

शास्त्रदीपिका षष्ठाध्यायः
पर्याय सहितः
पत्राणि ४१

नं० ४३२६-घ

पूगास्त्रदीपिका षष्ठाध्यायः पर्यायसहितः

नं० ४३२६-घ 4326

पत्राणि ४७

F=41

ना.धा.२

२

॥श्रीढुंढिराजाय नमः॥ ॥ द्रव्याणां कर्मसंयोगे गुणत्वेनाभिसंबंधः॥ मेदादिलक्षणैरेवमनुष्ठेयं निरूपितं॥ कोनेनाधिक्रियेतेति सं
प्रति संप्रधार्यते॥ तदुपोद्घातरूपेणात्वादावेतद्विचार्यते॥ कर्मनिर्दिष्टः पुरुषः कर्त्ता किमधिक्रियते न वा॥ सत्यधिकारे कस्य कुत्राधि
कार इति चिंतयिष्यते लक्षणमारब्धमिति तत्सिध्यर्थमधिकारसद्भावः प्रथमं प्रतिपाद्यते। दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत चि
यजेत त्रया पशुकाम इत्यादिषु किं पुरुषस्याधिकारः स्वाम्यं कर्मजन्यफलभोक्तृत्वमस्ति नेति विचार्यते। तदर्थमिदं विचार्यते यं प्रत्ययो
पात्ताया भावनायाः किं धात्वर्थ एव भाव्यः प्रधानं। स्वर्गादि तु साधनतया गुणभूतं। उत काम्यमानत्वेनोपात्तः स्वर्गादिरेव भाव्य
स्तत्साधनं च धात्वर्थ इति। ततोप्येतद्विवेचनं।योत्र क्रियायाः स्वर्गकामादेश्च पुरुषस्य क्रियाकर्त्तृरूपः संबंधस्तत्र क्रियाप्रधा
नतः पुरुषो गुणतः उतो विपरीतं वेति। यदि गुणतः पुरुषस्तत्तः तस्य गुणानां च क्रियान्वेपादेव सिद्धमनूद्य स्वर्गादिद्रव्यं साध
नत्वेन विधीयते। कामयतिश्च साधनकामनानुवादः। तदयमर्थः स्वर्गसाधनत्वेन कामयमानः यजेत स्वर्गेणायागं कुर्यादित्यर्थः।
यदा स्वर्गकामेनैव समुद्दमनोध्यानवद्गुणान्तकर्त्तृविशेषणां सतीमार्गांगमुपदिश्यते इति द्वेधा पूर्वपक्षः। अथ प्रधानतः पुरुष

स्तात्तस्यात्मार्थास्वर्गादिगोचरा प्रवृत्तिः प्रत्ययेन विधीयते॥ साधनतया च याग उपदिश्यते। स्वर्गकामो यागेन कुर्यादात्मार्थां
प्रवृत्तिमिति। स्वर्गकामस्य चात्मार्था प्रवृत्तिः स्वर्गविषयैवेति स्वर्गभावनैवानेन प्रकारेणोपदिष्टा भवति। तदयमर्थः स्वर्गं यः
प्राप्नुमिच्छति स यागेन कुर्यादभिलषितं स्वर्गं चेत्स्याभिलषित इति स्वर्गं भावयेद्यागेनेत्युक्तं भवति। स्वर्गकामोद्य हराणे
तु प्रथमः पूर्वपक्षोपस्थितकतया इदमपि विंसते स्वर्गशब्दो द्रव्यवचनः प्रीतिवचनो वेति प्रीतिवचनत्वे तु तस्याः साधनत्वा
संभवाद्दत्यैतानालंबनः प्रथमः पक्षः स्यादिति॥ तत्र पूर्वः पक्षः॥ धात्वर्थस्यैव भाव्यत्वं पदश्रुत्या प्रतीयते। स्वर्गादेः खलु
वाक्येन भाव्यते। स्वर्गादेः खलु वाक्ये न श्रुतेर्वाक्यं च दुर्बलं। भूतं च स्वर्गपश्वादिद्रव्यं भव्याय कर्मणो। उपदेशेन भूताय भव्य
कर्मोपदेशाने। स्वर्गशब्दश्चंदनादिषु प्रयोगात् द्रव्यवचन इति न साधनत्वासंभवः। पश्वादेस्तु असंदिग्धमेव द्रव्यवचन
त्वं। अथवा स्वर्गादिकामनैव यागांगमिति सर्वथा यागप्रभाव्यो न तेनान्यत्र फलमसति च फलेऽधिकाराभावादनारंभ
णीयमधिकारलक्षणं॥ नन्वेवमफले कर्मणि न कश्चित्प्रवर्तेत। मा प्रवर्त्तिष्ट किं नः छिन्नं नैतावतास्य कर्यफलमुपगंतु॥

अफलस्यैव कर्मणो धर्मत्वं न सिध्यती। सेतदपि नवतु। तथा सति चोदनालक्षणो धर्म इत्युक्तं स्यात् इत्येतदपि सत्यं। तदधीनं
वसकलं शास्त्रमिति सकलशास्त्राक्षेपात् दमधिकारणमारब्धं। विधिरपि पुरुषं प्रवर्त्तयति न तु फलवत्तां गमयति। न च
प्रवर्त्तितोपि कश्चिद् अफले प्रवर्त्तत इति व्यर्थ एव विधिरिति प्राप्ते निधीयते॥ ॥पदश्रुतेर्बलीयस्त्वाद्विधिश्रुत्या हि भावना॥
अवरुद्धा न यागादिभाव्यमात्रं वितुं क्षमा।१ स्वर्गादिः कामनायोगात् फलत्वेनैवगम्यते। स्वरसात्पुरुषार्थो हि कामनाफल
गोचरः। लिङादयो विधिं भावनां चाभिदधति। तेन प्रकृत्युपात्तयाग। संबंधात्पूर्वमेव विधिसंबंधो भावनायाः प्रतीयते। प्रवर्त्त
नारूपश्च विधिः। प्रवृत्तिहेतुश्च व्यापारः प्रवर्त्तना। तच्चोदितो पुरुषार्थेन व्ययाभावेनयानसंभवतीति यागातिक्रमेण पुरुषार्थ
स्यैव भाव्यत्वं विधिश्रुतिबलादध्यवसीयते। कस्य पुनरसौ प्रवर्त्तनारूपो व्यापारः। शब्दस्येति ब्रूमः। तस्य सन्निहितत्वादन्यस्य वा
प्रतीतेः। यद्यपि शब्दस्याचेतनत्वात् इच्छादिव्यापारासंभवः तथापि तस्य व्यापारः संभवति तस्यैव यथा प्रवर्त्तनारूपत्वं संपद्यते तथा
यतितव्यं। अंशत्रयविशिष्टभावनाप्रतिपादनं चास्य व्यापारः। तत्र यदि भाव्यांशे पुरुषार्थ उपनीयते ततस्तत्प्रतिपादनं प्रवृत्तिहेतु

र्जवति नान्यथा तेन शब्दकर्तृकस्यार्थप्रतिपादनरूपस्य व्यापारस्य प्रवर्त्तनारूपत्वं संपादयितुं तद्विषयभूताया भावनायाः पु
रुषार्थत्वाभ्यत्वं निश्चीयते स्वर्गादिश्च कामनायोगात् भाव्यतया गम्यते। भाव्यविषया हि मुख्यरूपेण कामना साधनेषु तु तत्संबंध
निमित्ता गौणी। न वात्र गौण्याग्रहणे प्रमाणमस्ति। तस्माद्विधिश्रुतेः कामनायोगाच्च स्वर्गपश्वादीनामेव भाव्यत्वं। यागश्च तत्सा
धनं। प्रीतिवचनश्च स्वर्गशब्दः तामनभिधाय तद्विशिष्टद्रव्याभिधानासंभवात् द्रव्यस्वरूपमात्रे वाप्रयोगात्। अतः स्वर्गादि
कामस्य तद्भावनायां यागादि विशिष्टं विधीयते। यद्यपि च स्वर्गकामस्यार्थांतरविषया प्रवृत्तिः शेषत्वेन संभवति तथापि पुरुषार्थांतरशेष
त्वस्यापि संभवात् स्वर्गकामस्य च कदाचित्फलांतरमनिच्छतः तद्द्वेषित्वासंभवान्न स्वर्गकामार्थप्रवृत्तित्वेन निर्दिश्यते। यैव हि स्व
र्गकामेषु पशेषत्वेनानुस्यूता पुरुषार्थांतरेभ्यश्च व्यावृत्ता स्वर्गप्रवृत्तिः सैव स्वर्गकामप्रवृत्तिरित्येवं विशेषणं सहते। अतः स्वर्गकामार्थ
प्रवृत्त्युपदेशात् तत्साधनत्वेन विहितो यागः स्वर्गसाधनत्वेनैव विहितो भवति। फलसाधने [illegible] व कर्मति फलभागिनः पुरुषस्य सिद्धो
धिकार इति लक्षणमारब्धव्यं॥१॥ फलार्थित्वात्कर्मणः शास्त्रं सर्वाधिकारं स्यात्॥ सिद्धोधिका[illegible]रे स किमनुष्ठानसमर्थानाम समर्थानां

२ ऋषि वीथबधिरपंगुमूकदेवैतिरश्चामपि। किंवासमर्थानांमनुष्याणामितिसंशयः। तत्रयदियथाधिकारमंगविनियोगः ततः सर्वेषां
अथयथाविनियोगमधिकारः ततः समग्रानुष्ठानसमर्थानामेव। तत्रप्रधानवाक्येनसर्वेषांमधिकारधीः। जायतेतदधीनांगवा
क्यानामुपवर्णनं दर्शपूर्णमासाभ्यांस्वर्गकामोयजेतेतिप्रधानवाक्येनस्वर्गकामाधिकारेकर्मावगतेतदनुसारीति। अंगवाक्यानिन
3 तसंकोचायालंमतश्चपंगुर्षमेतंप्रत्याज्यावेक्षणविधिरचक्षुष्मतश्चविष्णुक्रमाभावात्रअहितमेवफलसाधनं। एवंबधिरस्यवावनर
हितंमूकस्यमंत्रोच्चारणरहितं। पंगोश्चविष्णुक्रमणरहितमितिसर्वेषामपिनामंगाक्यांगरहितकर्मानुष्ठानात् सिद्धाधिकारः
स्यादेवमर्थिनांतिरश्चांतुसांपरायिकफलकामनाभावात्कथमधिकारशंका॥ तेषामपिचतुर्दश्युपवासादिदर्शनादस्त्येवादृष्टा
र्थितेतिमन्यते॥ ॥अत्रोच्यते॥ ॥नैवाज्यावेक्षणादीनीपुरुषप्रतिपादना॥ यतोसमर्थस्तत्रअन्यैकर्म कृत्वाधिकारभाक्॥ पुरुषप्रति
३ हिविधीयमानमसमर्थंप्रत्यविहितत्वादनंगमेवेति तंकृतमेवकर्मविगुणीसमग्रंफलंसाधयेत्। कर्तुप्रतिविधिस्तेषां तादृशां नैव
त्वानुवन्। कृत्वाफलमवाप्नोति ततोन्यस्यानधिक्रिया। नहिस्वातंत्र्येणांगवाक्यानिपुरुषैः संबध्यंते। प्रधानवाक्यशेषत्वान्नेषां त

यत्केन तु प्रधानवाक्येन तदंगयुक्तेः क्रतुः पुरुषैः संयुज्यमानोऽसमर्थानपहाय समर्थान्प्रति विज्ञायते। अतो यस्य क्रतुरेवावि
हितो न लाभ्याविशेषणामेवाविहितमितरश्चविहितमितिमंतव्यं॥ न च प्रधानवाक्यविरोधात्सर्वाधिकारनिश्चयः॥ विशेषाभावा
द्धि सर्वाधिकारः स्यात्। अस्ति चात्र विशेषो गोपसंहारसामर्थ्यं। अतः समर्थानामेवाधिकारः। यत्र तु प्रधानवाक्यविरोधो यावज्जी
वादौ तत्र जन्मवत्येव यथाशक्ति प्रयोगादपि फलमितिवक्ष्यते। तदविरोधे तु सर्वांगयुक्तस्यानुष्ठानादेव फलं। तिरश्चां तु प्रधानमात्रे
प्यसामर्थ्यान्न कश्चिदधिकारः॥ कार्षीणीत्वनादौ संसारे पूर्वपूर्वजन्मादिवरणासंभवात् अस्त्येवाधिकार इत्यप्युदाहरणम
नादर्त्तव्यं। देवानांवाऽमोद्देशेन त्यागासंभवाद्विग्रहाभावाद्वा शास्त्रेरनधिकारः॥२॥ लिंगविशेषनिर्देशात्पुंयुक्तमैतिशायनः॥॥ इदानीं
किं पुंस एवाधिकार उत स्त्रिया अपीति संशयः। तत्र पुंल्लिंगनिर्देशात्पुंस एवाधिकारिता। प्रकृत्यर्थेन या लिंगसंख्यावन्नाविवक्षितं॥ विशे
षणस्य हि संख्यायाग्रहाधिकरणोऽविवक्षितत्वमुक्तं। लिंगं तु प्रातिपदिकार्थग्रहवद्विवक्षितः॥ उद्देश्योऽपि फलकामो विवक्षितलिंगः
पुमानेव स्यात्। अद्रव्यत्वाच्च स्त्रिया द्रव्यसाध्यात्मकयागानुष्ठानासंभवादननुष्ठाने वाधिकारासंभवादनधिकारः। भार्या पुत्रश्च दासश्च

त्रप एवाधनास्मृता इति स्मरणादतः पुंस एवाधिकारः॥ उच्यते। प्रकृत्यर्थोपि खल्वेतदुद्देश्यस्य विशेषणं। संख्यया तुल्यनीतित्वान्न वि
वक्षा उपपद्यते। ग्रहस्तूद्देश्यत्वाद्विवक्षितो न प्रातिपदिकार्थत्वात्। लिंगं तु प्रातिपदिकार्थोप्युद्देश्यविशेषणत्वादविवक्षितं॥ वाक्यभेदप्र
संगात्। अनपेक्षितपरिच्छेदत्वाद्वोद्दिश्यमानस्य। न वायं प्रातिपदिकार्थो विभक्तिविकाराणां टाबादीनां वान्वयव्यतिरेकाभ्यां लिंगाभि
धायित्वात्। अतः संख्यावदविवक्षितमिति तन्निपा अप्पाद्धिकारः न चाद्रव्यत्वमस्याः कर्तनादिभिरर्जनसंभवात् पित्रादिदत्तसंभवाद्वा
यादिसंभवाद्वा। उक्तं भावदुहित्रेत्यादिस्मरणात्। पत्न्यार्जितस्य चान्यसाधारणत्वात्। धर्मे चार्थे च नातिचरितव्या। पाणिग्रहणाच्च
सहत्वं कर्मसु तथा पुत्रपफलेषु द्रव्यपरिग्रहेषु चेत्यादिवचनात्। अयं यज्ञः पत्नीवद्वानित्यादिमंत्रवर्णाच्च स्वयमेव स्वत्वाधिकारः॥ पत्नी
त्वाद्वस्य स्वामित्ववचनात्॥ भार्या पुत्रश्चेति वचनं तु बहुश्रुतिस्मृतिविरुद्धत्वादस्वातंत्र्यपरं व्याख्येयं॥२॥ स्वतंत्रस्तु वचनादेककर्मी व
स्यात्॥ सिद्धे द्वयोरधिकारे किं दंपती पृथक्कुर्यातां उत सहेति चिंतायामाख्यातोपात्तायाः संख्याया गुणत्वात्तोपादेयकर्तृगामित्वेन
विवक्षितत्वादेकैकस्य प्रयोगप्राप्ते सहेति ब्रूमः। तथाहि कर्मसमग्रं भवतीतरथा वैगुण्यं स्यात् यजमानप्रयोगे पत्न्यवेक्षणान्वारंभादि

स्वामिपरासत्तिशब्दास्सक्ष्णो यज्ञसंयोग इति व्यक्तत्वादितः पत्नीशब्दः यज्ञस्वामिनोस्पष्टमाहेत्यर्थः ४

लोपात्ततत्प्रयोगे च यजमानावेक्षणादिलोपात् दानवर्हिर्ग्वस्तरिक्रयेण यजमानः पत्नी सा च तमुपादातुं ना कृतः। स्वामिवचनत्वात्प
त्नीयजमानशब्दयोः। स्वामिनश्चापरिक्रयणानुपपत्तेः अतोऽङ्गसाकल्याभावन्न यासहप्रयोगमध्यवस्यामः। संसृष्टं व्यत्वात्ततयोर्विभा
गप्रतिषेधाद्यनपेक्ष्यमप्यर्थत्वसंभवः। परस्परसापेक्षयोरेवाग्नीषोमयोरिव देवतात्वं दृष्टं परसोः कर्तृत्वं। कर्तृरूपैक्याद्याख्यातोपात्तैक
संख्याग्नीषोमौ देवतेति वत्सहप्रयोगेष्व विरुद्धः। तस्मात्सहप्रयोगः॥४॥ आधानं वद्वियज्ञवत्॥५॥ आधाने प्रकृते स्पक्षौ मेवसानावग्निमाद
धीयातामिति श्रुतं॥ तत्र संशयः। किमाधाने द्वौ पुमांसौ सस्त्रीकौ सह कुर्यातामुत एक इति। तत्र पूर्वत्राख्यातसंख्यायाः कर्तृरूपान्वयसि
तः॥ तेनेह कर्तृरूपस्य यजमानस्य द्विवचनाद्भवेत्॥ वसानाविति चौकारात् पुंद्वयं संप्रतीयते। द्वित्वपुंस्त्वे हि तद्वाच्ये नियम्येते वर्तेमिथः॥
यद्यपि पुंद्वयवत् स्त्रीपुंसयोरपि द्विवचनमौकारांतं दृष्टं। कुक्कुटश्च कुक्कुटी च कुक्कुटाविति तथाप्युभयाव्यभिचारात् पुंस्त्वं द्वित्वं वास्या
भिधेयं। तयोश्चाभिधेययोरसति स्त्रीसद्वितीयत्वप्रमाणे परस्परनियमात् पुमांसावेव द्वौ गम्येते। तयोश्चोत्पत्तावप्राप्तेस्तद्विधानार्थ
मेव द्विवचनं। उत्पत्तिवाक्यस्याधानविधिपरत्वेनार्थवत्वादेकवचनं निर्दिष्टमात्रार्थं भविष्यति। सोमवाद्ब्रवश्चाद्ध दक्षवाद्धइत्यस्याप्युत्पन्नः:

एकशब्दाभिधेययोर्द्वित्वपुंस्त्वयोः स्त्रीसद्वितीयत्वे हेमानाभावेनारुणैकहायन्यादिवत्परस्परनियमे संख्यया पुमानेव संख्येयो ग्राह्यो नान्यत्र संख्येये न च नान्या संख्याऽस्तीति द्वौ
पुमांसौ अत्राविधेयाविसर्थः:३

स्त्रा॰दा॰२

५ वाबूवत्वादनुवादः। मलिनत्वेन क्षौमसाधर्म्याद्भागो॥॥ तस्मात् दोपुमांसौ॥ एवंवासं तत्संनिकृष्टार्थविधानात् श्चास्यनुग्रहः क्षौमवस
न सैबंधयविधावुसंतवा कर्यस्यादितिप्राप्तं विधीयते। एकप वा। कुतः। क्षौमत्वाख्येन मुख्यः सन्मुख्यमर्थं परित्यजेत्। नाविधात्वथ
योगेनवर्त्तते रूढिसिद्धत्वात्। वसानक्षौमत्वाख्यौवतवस्यातामनेर्थकौ। द्वित्वमात्रविधायित्वात्तस्मात् क्षौमं विधीयते॥ तद्विधानेव
5 पुंद्वित्वविधानं तु नैवशक्यते। उत्पत्तिवाक्यादन्यत्र नानेकार्थविधिर्यतः। संनिकर्षश्चवत्वावस्यधर्मो न तदनुग्रहात्। प्रधानभूतत्वा
द्वार्थपरित्यागो विकल्प्यते। कर्तृरूपस्य वैकल्पितदधिष्ठानजेत्तः। युक्तं द्विवचनं यद्वदग्नीषोमौ हि देवते। अथामत्वानुवसनेयदा
क्षौमं विधीयते। वसानावादधीयातामित्येतावनुवादको। अनुवादो यथाप्राप्ति सा वस्त्रीपुंसयोर्द्वयोः। तेन प्राप्तिवत्वाच्छ्रुताविमो
तावेव वक्ष्यतः। एकएव पुमांस्तस्मादादधीत सह स्त्रिया। उत्पत्तिवाक्ये ह्येकत्वमुपादेयं विवक्षितं॥॥ तस्यावैयाकृतमाद्वीडि
लवर्यमतुल्यत्वात्। दंपत्योः सहप्रयोगः स्थितः तत्र पत्न्यवेक्षत इत्यादिषु पत्न्येवकेत्री। यजमानोन्वारभेत इत्यादिषु तूपादेय
स्य यजमानस्य विवक्षितलिंगत्वात् पुमानेव कर्त्तायेत्तु फलि सौ। स्त्रकारात्वनेनापि न व्यवस्थापितास्तेद्वयोरपि फलित्वं वर्त्तते। न तेषु दा१
अंतो
५

वितं। यानि तु ऋत्वर्थान्युपस्थानानुमंत्रणादीनि याजमान समाख्ययाय जमान कर्तृकाणि तेषु किं दंपत्योरन्यतरतः कर्तृत्व उत
पुमानेवेति विंसते। तत्र याजमानसमाख्यानं यजमानपदाद्यथा। निष्पद्यते तथैवेत द्यजमानापदादपि। तेन समाख्याना विशे
षादविशिष्टं द्वयोरूपिकर्तृत्वं। विद्वत्वाद्वा पुमानेव कुर्यादविदुषीतरा। वेदाध्ययनशून्यत्वात्प्रतिषिद्धं हि तत्स्त्रियाः। यद्यप्युपनयन
मष्टवर्षस्य संस्कार्यत्वेनाविवक्षितलिंगत्वात् स्त्रिया अपि भासते। तथाध्ययनमप्यनिर्दिष्टकर्तृकत्वात् प्रकृतमुपनीतं कर्तारमाश्र
यत् स्त्रियाऽपि स्यादित्यधिकारबुद्धिर्नवेति। तथाप्याह स्मस्त्रीणामध्ययनप्रतिषेधादविदुषी स्त्री न शक्ता कामं त्रोच्चारणं कर्तुं न च
तदन्यथानुपपत्या तस्या अपि विद्वत्ता संपादयितुं शक्यते। संपन्नविद्येन पुंसा तेषामनुष्ठानसिद्धेः। अतः पुमानेव कर्ता॥ ॥ चातुर्वर्ण्य
मविशेषात्॥ ॥ किमग्निहोत्रादिषु चतुर्णामपि वर्णानामधिकार उत पश्रूद्राणां त्रयाणामिति। तदर्थमिदं विचार्यते। किं कामश्रुति प्रयु
क्तं विद्यार्जनमुत स्वाध्यायविधिसिद्धविद्योपजीविन्यः कामश्रुतय इति। द्वेधा वात्र पूर्वः पक्षः। एकस्तावत्। स्वाध्यायाध्ययनं क्रत्वनुष्ठान
ज्ञानोपयिकतया विहितं क्रतुवर्गं क्रतुविधिभिरेव प्रयाजादिवत्प्रयुज्यते। क्रतवश्चाविशेषेण चातुर्वर्ण्यमधिकुर्वाणाः श्वतुर्वर्णामध्य

न २ य

स्त्रीशूद्रौ नाधीयातामिति २

६ यन्नैं प्रयुञ्जते। तत्रैवर्णावसंते ब्राह्मणमुपनयीतेत्यादिनिरूपनमनसंस्कारोध्ययनांगत्वेन विहितः चतुर्थस्य विध्यन्नावादनुपनी
त एवाधीत्य विद्यां लब्धाधिक्रियत इति। द्वितीयस्तु नत्वंगमध्ययनं श्रुत्याद्यभावादक्षरग्रहणादिदृष्टकार्यपरंपरया वाक्यार्थ
ज्ञानेयावदन्तं ज्ञानस्यानुष्ठानोपयिकत्वेन स्वयमेव फलत्वोपपत्तेस्तत्रैवाध्ययनं स्वविधिना विनियुज्यते। न तद्वारेणाक्रतौ तेनाधा
त्न्य नमिवा धर्मज्ञानीगं न क्रत्वंगं। अतस्तेन विनापि क्रतूनामवैगुण्यादनधीतवेदएव शूद्र उपदेशैर्वेदनात्वमनुतिष्ठन्नधिक्रियते।
क्रतवोधविशेषेण चतुरोप्यधिकुर्वाणास्त्रयाणामध्ययनविधिसिद्धविद्यत्वादियाज्ञेनं न प्रयुञ्जते। शूद्रस्य त्वन्यतः सिद्धविद्यत्वा
भावात्तद्दर्जनमपि प्रयुञ्जते। अतो यद्यपि स्वाध्यायविधिरनिर्दिष्टकर्तृकत्वात्कर्तारमपेक्षमाणः प्रकृतोपनयनसंस्कृतान् किमर्थं
वयमाचार्यसमीपमानीता इत्येवं प्रयोजनमपेक्षमाणान् ब्राह्मणादीनेव कर्तृत्वेन स्वीकुर्वंस्तेषामेवाध्ययनं विधत्ते। न शूद्रस्य
तथाप्यसावविहितेनैवाध्ययनेनोपायान्तरेण वा विद्यां लब्धाधिक्रियेतेति। सत्यमध्ययनं नांगं तत्क्रतावंगमर्थधीः। तद्वतः क्रत
वोलब्धज्ञानं तु यस्याक्षिपतीति नौ॥ क्रतुविधयोन्यथानुपपत्त्या विद्यामाक्षिपति यदा तु स्वाध्यायाध्ययनोपात्तविद्यान् द्विजन्मनो लभन्ते

तद्यातेरेवलक्ष्मात्मनोनुपपत्तिक्षयान्नवतुर्थस्यविद्यामाक्षिपति।यत्तवैवंविहितोपायसिद्धज्ञानवतएवविद्ययोधिकुर्वंतितत्
तदेवज्ञानमकर्मकालोपात्तमपिजग्निवत्स्वकेतूनामंगमितितद्द्रव्यस्यस्वार्थेघेनविद्यामर्जयतोपिनसिध्यत्यधिकारः।मंत्रवत्सु
वानधीतवेदस्यकुतोधिकारः।कुतस्तरांवानग्नेरग्निसाध्येषु।तस्मात्त्रयाणामधिकारः॥७॥त्रयाणांद्रव्यसंपन्नःकर्मत्वाद्द्रव्ये
सिद्धित्वात्॥॥किंत्रयाणामपिमध्येद्रव्यवतएवाधिकारउताद्रव्योपिकर्मार्थीनद्रव्यमर्जयित्वानुतिष्ठन्नधिक्रियतइतिसं
शये।पुरुषार्थोपात्तद्रव्यवत्तांलाभात्तेनाद्रव्यस्यतदर्जनंकर्तृत्वेनिराक्षिप्यते।अतोविद्वुषामिवद्रव्यवतामधिकारः॥
नैतत्तुल्यं।विद्याहिप्रत्यक्षविधिसिद्धत्रयाणामिलितेरेवोपपन्नाःकेतवोनभ्रद्रव्यस्याक्षिपंतीतियुक्तं।द्रव्यार्जनंतुसर्वपुरुषा
र्थद्रव्यकार्येरेवाक्षेप्तव्यंतत्राविशेषात्प्रयोजनादिवत्स्वकेतूनामपितदाक्षेपकत्वंनवार्यते॥अतोद्रव्योपिद्रव्यमर्जयित्वाकुर्या
त्॥८॥अंगहीनश्चतद्धर्मा॥॥अंगहीनोपिद्रव्यहीनवत्प्रतिसमाधानेनतत्कुर्यात्।द्रव्यहानिर्बहिरंगमाधिकारविरोधीति।अंग
हानिस्त्वंतरंगविरोधीतिविशेषाशंका।अथवाद्रव्यवदंगहीनस्यसिद्धमेवाधिकारमुत्तरविवक्षयानुवदतीत्यपुनरुक्तिः॥८॥

उत्सर्गोक्ति-प्रसंगो नान्तर

ग्रा.६।१

९ यस्यत्वप्रवृत्तिसमाधेयमंगावैकल्यं सन कथं विच्छिन्नोति वाच्यमिति तेन काम्येऽधिक्रियते। नित्येषु त्वाहिताग्निश्चेद्यथाशक्ति कुर्वन्नधि
क्रियत एव॥१०॥ आर्षेयस्य हानं स्यात्। दर्शपूर्णमासयोरार्षेयं वृणीत इति विधाय पुनः श्रुतं। एकं वृणीते द्वौ वृणीते त्रीन्वृणीते।
न चतुरो वृणीते न पंचातिप्रवृणीत इति। तत्र विचारः। किं दर्शपूर्णमासयोरेकार्षेयद्व्यार्षेययोरप्यधिकारः। उत त्र्यार्षेयस्यैवेति। तत्रा
र्षेयं वृणीत इति वरणमात्रे विहिते चतुर्णां षडादीनां च प्रतिषेधः कृतः। अथैकद्वित्रिपंचानां प्राप्तं वरणमिति तच्छ्रवणमनुवादः। अथवा क४
र्षेयं वृ[illegible]णीत इति सामान्यं यथा त्रीन्वृणीत इति अनेन तत्संख्याविशेष्यते तथैकं वृणीते द्वौ वृणीते इत्याभ्या[illegible]मपि विशेषाभावात्॥ उ
४वा भयथापि द्वित्वैकत्वयोस्त्रित्वेनाविशेषादेकं द्वौ त्रीन्पंच वरणानां निधिक्रियेते ति प्राप्ते ब्रूमः॥ ॥असंख्याकविधौ तावत्प्रतिषेधद्वयाश्रयात्ते॥
वाक्यद्वयं प्रसज्येत त्रीनित्यं न च पाक्षिकं॥ एकादित्रिविधानं चेत्ततो वाक्य[illegible]त्रयं भवेत्॥ विकल्पश्च भवेत्तस्मात्त्रित्वमेव विधीयते। एकं वृणी यं२
२न त इत्यादौ विध्यश्रवणादर्थवादं विधिः कल्प्यः। तत्र यदि वरणमात्रे विहिते चतुर्णां षडादीनां च प्रतिषेधः स्यात्ततः प्रतिषेधद्वयाश्रयणात् दी२
वाक्यद्वयं कल्प्यं स्यात्॥ त्वैकादिपक्षे च त्रयाणामभावात् त्रीनिति नित्यवत्श्रवणमुपरुध्येत। अथैकादिभिः सर्वैर्विशेष्यते तथापि संख्या

९

अत्र त्रीन्वृणीत इति श्रवणात्... स्त्रीण्यार्षेयाणि वरीतुं शक्तः सोऽधिकारी न तु यस्यार्षेय एव मानाभावात्। शक्नोति च चतुरार्षेयः पंचार्षेयश्च त्रीन्वृणानः सांगमनुष्ठातुं। न च य
स्य यावंत्यार्षेयाणि तेन तानि सर्वाणि वरीतव्यानीति मानमस्ति। त्रित्वविधानमात्रेण चरितार्थत्वात् न च नस्यात्तेनैकद्व्यार्षेययोरेवानधिकारः त्रिचतुःपंचार्षेयादीनां तु स
र्वेषामधिकार एव। त्रिवरणसंभवात्। इति तदुपसंहारसमर्थस्यैव संननोक्तो। इदं च भार्गवादिवरणपक्षे। यदा तु मानवेति वा सर्वेषामिति च नानोडकानुसारेणमनुवस
तामाश्रयणं तदेकद्व्यार्षेयाणां सर्वेषामनुवदितिसक्तदेवो वारणेनाधिकार इति ... २ वास्तुकं हि लमोचिकारस्य शाकभेदः तद्विजमयं ७

त्रयविधायवी वाक्यत्रयं कल्प्यं त्रित्वस्य च पाक्षिकत्वं तदवस्थमेव। त्रित्वमात्रविधौ त्वेकार्थविधानादेकवाक्यत्वं। तदेतद्गत्वा बुद्धित्वेक त॰१
त्वश्रवणानित्यानुवादः। चतुरादिप्रतिषेधश्चानुवाद एव। तस्मात्त्रित्वविशिष्टवरणविधानात्तदुपसंहारसमर्थस्यैवाधिकारः॥११॥ वस्व
नाद्रथकारस्याधानस्य सर्वत्रोपूत्वात्॥ वसंते ब्राह्मणोऽग्निमादधीत ग्रीष्मे राजन्यः शरदि वैश्य इति विधाय श्रूयते वर्षासु रथकार आद
धीतेति तत्किं ब्राह्मणादीनामेव रथकारो निमित्तवर्षाविषयं उत रथकारसंज्ञकस्यावांतरवर्णस्याधानांतरविधानमिति स
त्रये द्विजातीनां विहित्वा तत्कालमात्रविधाने लाघवात्तेषामेव कालविधिर्न विदुषो वांतरवर्णस्य विशिष्टाधानविधिरि
ति प्राप्ते रूढिबलेन योगबाधादेव न बलाद्वा विदुषोऽप्यधिकारप्रतीतेर विधानात्। ऋभूणां त्वेति च मंत्रवर्णाद् ऋभुसौधन्वन
पर्यायस्यावांतरवर्णस्य रथकारस्येदमाधानं विधीयते॥१२॥ स्थपतिर्निषादः स्याच्छब्दसामर्थ्यात्॥ रौद्रं वास्तुमयं चरुं निर्व
पेदिति प्रकृत्य श्रुतं एतया निषादस्थपतिं याजयेदिति। तत्र संशयः। किं द्विजातिरेव यो निषादानामधिपः स कर्तेति तस्यात्राधिकारः
षष्ठीसमा सएवायं उत निषाद एव यः स्थपतिस्तस्यैव कर्माधार इत्याशयमिति॥ तत्र॥ पक्षद्वये पित्राद्वयोर्योगादेव प्रवर्तते॥ तत्र षष्ठी

सभूणां त्वेत्याधानमंत्रवर्णात्सौधन्वनास्त्रभव इति च मंत्रांतरे साम्नानाधिकरण्यनिर्देशात् सानुजायत वैश्यपात्... धन्वाचार्य एव च। भोरूषश्च विजन्मा च मैत्रः स्मात्तलए नचेस्य कोऽसौ सुसौधन्व
नारव्यार थकारोऽधिकारी न तु माहिष्येण करिण्यां तु रथकारः प्रजायत इत्युक्तः। रथकारत्वाविशेषेऽपि प्रागन्यायेन मंत्रवर्णात्सौधन्वनानामेव ग्रहणादि सर्थः। इदं भिन्नाधिजक टीकाधा
नाडेल खण्य माहृदं द्विप्रधानकर्मविध्य जिदादिन स्त्यफलेन न्याय अधिकारः १४ इत्यनीयाय सारक निचाभावेन रथकारस्य क्रत्वधिकारा नोवाद... नामनुपपत्तेस्त्वन सोऽस्का
रानर्हत्वात्। आधानेऽविधिश्रवणावमात्रोपसंगात्यान्नकत्वधिकारकल्प ... विद्यमानो। अतो लौकिकाग्निगुणकप्रधानकर्मेदमाधानं रथकारस्य विधीयत इति वचनादेव
र्मिकस्य रथकारस्याधिकारः ४

८

समासस्त्वेविदुषः स्याद्धिक्रिया। आहिताग्नेश्च यदि तु कर्मधारय इष्यते। अनाहिताग्नेरप्यस्य प्रसज्येताधिकारिता। तेन षष्ठी
समासो यमिति प्राप्ते निधीयते॥ ॥निषाद पदमेवं तु स्थपतौ लक्षणां व्रजेत्। न हि षष्ठीश्रुतायेन तत्संबंधि विधिर्भवेत्। निषादपद
मेवातः षष्ठ्यर्थे लक्षयेदिदं॥ कर्मधारयपक्षे तु न काचिदपि लक्षणा॥ निषाद एव स्थपतिरतः श्रुत्या प्रतीयते। तेन श्रुतिबलाद्द्वो
नाहिताग्निश्चेत्सन्नपि। निषाद एव स्थपतिः कर्मण्यत्राधिकारभाक्॥ इति श्रीशास्त्रदीपिकायां षष्ठस्याध्यायस्य प्रथमः पादः॥ ॥१॥
उक्तार्थैकसिद्धित्वात्तस्य तस्याधिकारः स्यात्॥ अनेककर्तृकेषु कर्मसु सत्रादिकामाः सत्रमासीरन् इत्यादिषु किमेकैक
स्य कर्तृत्वं भवति उत तत्र प्रत्येकं कृत्स्नफलकामानामधिकार उत समुदायस्य कृत्स्नं फलं प्रत्येकं तु फलावयवः। ततश्च फला
वयवकामानामधिकार इति संशयः। तत्र। समुदायस्य कर्तृत्वात्तस्य कृत्स्नफलान्वयः। फलावयवयोगः स्यात्प्रत्येकं समुदायि
नां॥ यद्यपि कामपदे बहुत्वमुद्देश्यगतत्वादविवक्षितमिति कामिनः प्रधानत्वानुद्दिश्य गुणत्वेन विधीयमाने कर्मणि प्रतिप्रधानाव
र्तनेरकैकस्यैव स्वफलं साधयतीति प्रतिभाति तथाप्यारब्धानोपात्तस्य कर्तृबहुत्वस्योपरितनाधिकरणन्यायेनाविवक्षितत्वात्सहत्व

८

समुदायिभ्यः समुदायो नार्थान्तरमित्यर्थ इति भावः ५

कानिमित्तिः कर्तृत्वं । न चैकस्मिन् कर्मणि बहूनां प्रत्येकं कर्तृत्वं संभवति । एकेन कृते परस्य कर्तृत्वायोगात् । अतः समुदितानां व्यासज्यक
र्तृत्वं कर्तृगामि च फलं । अतस्तदपि समुदायस्यैव तद्दृष्टं तु समुदायिनः प्राप्नुवन्तीति अवयवकामानामधिकार इति प्राप्तेऽभिधीय
ते ॥ ॥ समुदायस्य कर्तृत्वं यद्यपि स्यात्तथापि तु । प्रत्येकमधिकारित्वात्तत्र वै च फलमाप्नुयुः । यद्यप्यवगम्यते तत्र त्रैवर्णिकी कर्तृव्यं ।
इह त्वधिकारावस्थायां साहित्यस्याविवक्षितत्वात् प्रत्येकमधिकारः प्रतीयते । कर्तृत्वं च संहतानामतः संहत्य प्रयुक्ते कर्म प्रत्येकं
फलं साधयतीत्यभ्युपगन्तव्यं न चैवमसंहता कर्तृगामित्वं । तथैव व्यासज्यवृत्तिकर्तृत्वं प्रत्येकं वृत्ति फलमिति प्रकारभेदमात्रं ॥ क
र्तृत्वमपि चैतेषां प्रत्येकमवगम्यते । कर्तृगामि बहुत्वं हि द्रव्यगाम्यन्यथा न चेत् । कर्तृबहुत्वं साक्षादभिधीयते न कर्त्राश्रय द्रव्य
बहुत्वं । व्यासज्यवर्त्तिनि च कर्तृत्वे न कर्तृणां बहुत्वं स्यात् किंतु द्रव्यमात्रस्य तत्र कर्तृबहुत्वाभिधानमनौजसं स्यात् । संभवति च लाक्षणिकं
सर्वेषां प्रत्येकं युगपत् कर्तृत्वं । पर्याये हि विरोधः स्यात् । एकेन कृतेऽपरस्य कर्तृत्वायोगात् न प्रयोगपद्ये । तस्मात्प्रत्येकमधिकारः ॥
॥१॥ प्रयोगे पुरुषश्रुतेर्यथाकामी प्रयोगे स्यात् ॥ ॥ दर्शपूर्णमासादिषु किमेको द्वौ बहवो वा कर्त्तारः । उत एक एवेति संशयः । तत्र र्थ्य स

ननु इहैवाद्येऽधिकरणे स्वर्गस्य कर्तव्यतोक्तात आह यदीति। स्वस्यान्यस्य वा स्वर्गकामइतिविशेषानुक्तेर्यागाकर्तापि फलं लभेततत आशास्त्र फलं भोक्तरीति भुज्यते | नेह यागस्य फलस्य वा अनुष्ठानं विधीयते यागं कुर्यात् यागेन वा फलमिति तत्कर्तानंतरं। किं तु यागेन स्वर्गं प्राप्नुयादित्येतावन्मात्रं ... उच्यते इत्यर्थः २
स्याशयः ४ | सकृदुच्चरितस्य प्रत्ययस्यानुवादकत्वं विधायकत्वं चेति ८
मा० ६।२

एवं वा घन्यायः प्रस्तुच्छिद्यते तत्य परितोषाद भ्रुपेत्याह ५ — फलस्य पुमर्थत्वात्तस्य प्राधान्यं न तु गुणत्वं तद्गतितद्विशेषणमविवक्षिता संख्येत्यर्थः ४

किमाख्यातोपात्ताकर्त्तृसंख्या विवक्षिता नेति विंत्यते। तत्र फलार्थिनं समुद्दिश्य कर्मणामुपदेशनात् तदुद्देश्यगामिनी संख्या
गृहवन्न विवक्षिता॥ स्यान्मतं यद्यपि कामपदगता संख्या उद्देश्यगतत्वान्न श्रुतलिंगवत् ग्रहैकत्ववद्वा विवक्षिता तथाप्याख्या
तोपात्ता संख्या विधीयमानक्रियाक्षिप्तगुणभूतकर्तृत्वे यागामित्यादि विवक्षितेति। तदसत्। अविधेयत्वात् क्रियायाः। यागेन स्वर्गमाप्नु
यादिति तावदुच्यते। नानुष्ठानं तदर्थप्राप्तौ। स्वर्गप्राप्तौ च पुंसः प्रधानत्वादविवक्षिता संख्या। यदि स्वर्गं कुर्यादित्युच्येत ततोऽन्यै
पि स्वर्गमाप्नुयात् न कर्त्तैव॥ यद्यपि स्वर्गं कुर्यादित्युच्येत तथाप्यविधेयैव क्रिया। यो हि यदिच्छति स तत् कर्मकरोतीति द्रव्येषु फ
लकामस्य फलविषया क्रिया प्राप्तैव तीव्र स्पृयेनानूद्यप्रकृतो यागादिः करणतया विधीयते। उभयोरप्यकर्त्तृसंख्या नेना
सावनुवाद्यगतत्वादविवक्षिता। नैवैकेन प्रत्ययेन फलकामस्य रागप्राप्तौ फलभावनामुद्दिश्य ताकर्तृसंख्याभावनां यागं वा
प्रत्युपादतुं शक्यते। वैरूप्यप्रसंगात्। अथ मतं। यद्यपि फलानुरक्ता क्रिया प्राप्ते न तथापि यागक्रियाया अप्राप्तत्वेन वि[illegible]त्वात्
तद्विशेषणभूता संख्या विधेयगतत्वाद्विवक्षितेति। तदयुक्तं। यद्यपि यागानुरक्ता क्रिया न प्राप्ता तथापि क्रियास्वरूपं तावत्प्राप्तमेव

आख्यातांशे अनुवादो लिङ्शेन च विधिः ६

धेय २

व

पदस्थ तितो बली यस्या समानप्रस यश्च त्याक्रिया गमेवेषेतिभा वः२

पदकृत्य यागेन स्वर्गं भावयेदित्येतावदुच्यते नानुष्ठानमिति तत्राह रागेति। प्रसयो भावनावाचीन तु प्रातिवाची। प्रयोगानुशासनयोर भावादित्यर्थः। यश्चोक्तं क्रियाविधावन्योपि स्वर्गः स्यात्तक...वेति तत्राह
पश्यति। यत्रतु सोऽर्थः शुनिर्वपेदित्यादावात्मनेपदाभाव स्तत्रोप्याधानवत् कृत्स्नो...नेपदाक्रतुरेवफलाय दिसाक्षादाधानसाध्य संस्कार रूप फलं तस्याग्निगामित्वा...धात्वर्थगामिता। यदपि ज्वलनेन पश्
नदहनप्रकाशनादितद्रूप्या धातुरनाधातुमन्तुत्वलो...नेपदेन कर्तृनियितं शक्यं। अतोग्निसाध्य कृ×ह×तु फलनियमार्थमेवात्मनेपदं। न चैवं तदेवसर्वं क्रतुफलस्य कर्तृगामित्वसिद्धेः सोमेन यजे
...वात्मनेपदवैयर्थ्य। अनग्निसाध्य गोदोहनादि गुणफलार्थत्वेन प्रधानवत्कर्तृगता...मनेपदोपपत्तेरिति भावः। यत्र हि नात्मनेपदं नचाग्निसाध्यता यथा जपादौ तत्र कर्तृगामिफलमनुमानादविशे
...वेव मिति। एवं नाक कर्तुः फलसंगति रित्यर्थः। विधिः फलस्याश्रयो...गामितायामानामिति वक्तुर्थापि उक्तं। नचैवं तत्(तं) वसर्वत्र कर्तृगामिता सिद्धेरात्मनेपदोपन्यासवैयर्थ्य। अन्वी चयनेनोपन्यास इति भावः।

तत्र विशिष्ट क्रियाविषयोपि विधिः श्रूयमाणः प्राप्ताप्राप्त विवेकेन यागानुरागमात्र परो भवति न हि फलक्रियातः क्रियां तु र
पातेनानुरज्यते सा चेत् प्रागेव। तद्विशेषणं च संख्यानसाक्षाद्यागगताप्रत्ययस्यार्थत्वात्। तस्माद् विवक्षितेति॥ अवाभिधीयते॥
रागप्राप्त फलप्राप्तिर्न साक्षाच्छब्देन बोध्यते। प्रत्ययश्च क्रियावाची न प्राप्तिं प्रतिपादयेत्। उपग्रह विशेषाच्च नाक कर्तुः फलसंगतिः॥
विधेश्चैवमतोन्यस्य न फलप्राप्ति संभवः। स्वर्गादिकाममुद्दिश्य क्रियैवेह विधीयते। यागादि युक्ता संख्या चेत न तत्त्वाद्विव
क्षिता। फलक्रिया नियोगेन न हि पुंसां फलार्थिनां। रागप्राप्तावितायषाश्शब्देन न विधीयते। अर्थिपदेन तावदर्थितामात्र
स्य तेन प्रवृत्तिः॥ आख्यातमपि यच्छब्दाद्यपबंधाभावाद्यागादि विशिष्ट भावना विधिपरमेवस्वरसादवगम्यते। ततश्चैवं स्वर्गो यः
मे स्यादित्येवं कामयते स तं यागेन भावयेदिति भावनैव सर्वविशेषणविशिष्टा फलोपायत्वेन कामिनो विधीयते। न चावश्य
मर्थिनस्तद्विषया प्रवृत्तिः प्राप्तायेन बलात्तत्रतत्रायुर्विधिर्यागाद्यनुरागमात्रपरत्वेनैवावस्थाप्यते न च फलकामः भावय न
दिदं जानाति प्रवर्त्तस्य मे स्वर्गः सिध्यति न त्वप्रवर्त्तस्य देवात्कारणान्तराद्वेति। तदज्ञानात्स्वर्गप्राप्तिमभिलषन्न तद्विषयप्रवर्त्त्य

प२

क्रियानुवादपक्षदूषण पूर्वकं मतसम्भो कद्द यो कं नहि विधिनरी तुंतर
नुवादः कामपदेनाख्यातेनचेति विकल्प्यनायदस्याह ५

शा·६।२

१२

प्रवृत्तो मध्यस्थच्छन्दस्तोपदानुवचनमस्य यागादिविशिष्टं व्यापारं विधत्ते तदा तस्येप्सितोपायतां विधिप्रामाण्यादवगम्य तत्र
प्रवर्त्तते। तस्माद्विधेयैव भावना यागादिविशिष्टा। संख्यावत्तद्विशेषणमिति विवक्षितेवलिंगं तु कामपदगतमुद्देश्यविशेष
एकदेशिमतमन्न घटूषयति २ णत्वादविवक्षितमिति विशेषः। येन तु स्वर्गकामस्यानुष्ठानमुक्तं यागस्तस्योपायत्वेन विधीयते। वेदे वा सोमयेवेत तत्कर्त्तव्यमिति
स्वयमेव हि जानन्ति वर्त्तव्यं पुरुषाः स्वदेत्यादि भाष्यवार्त्तिके यथाश्रुतग्रहणात्। भावनायाश्च विधानमाहुः। तेषामनूद्यमान विशे
दूषणांतरमाह ५ षणास्याविवक्षितत्वादिदमधिकरणं विरुध्यते। सर्ववाक्येषु च त्रिसाम विधाय गुणमात्रविधानाच्चोदिते हि न दर्शितत्वा तस्य तत्सा
आस्तामिवेतत्रा हृद मदिश्रयेत तत्सेवमनेक गुणविधानं क्वचिदपि न स्यात्। ततश्च रेवतीषु वारवन्तीयं कृत्वा पशुकामो यजेतेत्यादिषु प्राप्तभावनोद्देशेन या
गस्य रेवतीवारवन्तीयसंबन्धस्य च विधानात् गुणविधिपक्षवद्वाक्यभेदः स्यात्। न च यागविशेषणत्वे गुणानां येन तस्यैकस्य विधि
त्वस्य विधानाद्वाक्यभेदः परिह्रियेत। सर्वेषां भावनागामित्वात्। यथोक्तं धात्वर्थकारकाणां नत्वेकहायन्यादिवत्परस्परेण संबध्य
भावनासंबद्धानामुत्तरकालं परस्परोपकारित्वमिति सप्तमनवमाध्याययोर्वक्ष्यतीति। तस्माद्भावनाविधिरुक्तमेवानेकगुणविधानं प्र

संख्यावदेवतद्वि
गमभुपादेयकेत
विशेषणत्वाद्विव
क्षिततात आह लिं
गमिति। तस्माख्या
तानभिधेयत्वा
दितिभावः २

नन्वेवमप्यारंभमात्रस्य नैमित्तिकत्वान्नावश्यं समाप्तिः सिध्येदत आह न चेति। उपक्रमप्रभृत्यपवर्गान्तस्य क्रियासमूहस्याख्यातार्थत्वात् लोके व्युत्पत्तेः
समाप्तिमात्रेऽविहितत्वादेवारंभमध्ययोः सिद्धत्वादुपक्रममात्रेण च समाप्तेरलाभादनन्यलभ्यतया समाप्तेरेव शास्त्रार्थत्वाज्ञारंभमात्रेणाविहितकरणसिद्धि
सम्यर्थः। न चेयं निमित्तपदैः पूर्वाधिकरणोक्तकालो निमित्तं निमित्ते च नित्यस्य तादिति सूत्रकृतैव परिहृतत्वादुक्तमत आह न चेति दर्शपूर्णमासादौ नित्ये नित्यत्व
व्याघातान्नैमित्तिकत्वं तत्र निरस्तं। काम्येषु तु नित्यसंयोगाभावान्न नित्यसंयोगविरोधः। तेन नैमित्तिकत्वाऽविरुद्धं संपन्नः। अतः कामस्य निमित्ततया तस्मिन्नेतु
सन्ने विनष्टेऽपि नैमित्तिके कार्यग्रहणादाहर वेदस्याह अत इति ८

न केवलमनेकगुणविधिरेव भावनाविधिरपि
तः किं त्वेकगुणविधिरपीत्याह अन्यथेति
सर्वत्र विशिष्ट... भावनाविधिरेव तत्राभि
निवार्थिकोऽभिधानादिति भावः फलं तु तस्या...

स्तोतं वाधिकरणी समर्थनीयी। यथा हि यदा हि भावनारूढं विधित्वं भावनार्थत्वेनैव गृह्यते तदा यद्विशेषणविधौ सत्यवाक्यभेदः। ना विधिर्वापर
यदा तु तद्विशेषणार्थं तदानेकविशेषणयोगे सति यदर्थविधित्वं तस्यैवैकस्य विधानं नेतरस्येति वाक्यभेदः स्यादिति। अलभ्यं वेद शाः। विधि
मुच्यते सर्वत्र भावनाविध्यभिधानात्। तस्मादेदेवासौ मयैवैतत्कर्त्तव्यमिति स्वयमेव हि जानन्ति कर्त्तृपुरुषाः स देशादिभाव्यस्व ति वै भावना
रूपप्राप्त्यभिप्रायेन भावनाभिप्रायमिति व्याख्येयं। अतो भावनाया विधेयत्वात्तद्विशेषभूताकर्तृसंख्योपादेयगतत्वादिव स्यैपितादर्थ्य
क्षितेति सिद्धं ॥२॥ प्रक्रमात्तु नियम्येतारंभस्य क्रियानिमित्तत्वात् ॥ काम्यं कर्म कामार्थं न प्रक्रान्तं वीतायां फलेच्छायामवाप्ते वा फले न विभज्यते
किं नियोगतः समापनीयं नेति चिन्त्यते। तत्रानीप्सितसिध्यर्थं साधनेषु प्रवर्त्तते। सिद्धे तस्मिंस्तदिच्छायां वीतायां किं प्रवर्त्तते॥ तिभेदोक्तेः २
यदि मन्येत न फलार्थं कर्म किं तु फलकामनायां निमित्ते कर्मैव कर्त्तव्यं। तस्य हि नाख्यातापदश्रुत्यावगम्यते वाक्यात्तु कामस्य तद्व
दुर्बलं। नैवापक्रममात्रेणावोदितं कृतं भवति समाप्तेः शास्त्रार्थत्वात्। न च पूर्वाधिकरणोक्तरीत्या नित्यानित्यसंयोगविरोधः। का
म्यानां नित्यसंयोगाभावात्। ततः कामे निष्पन्ने निवृत्तेऽपि तन्निमित्तं कर्म कर्त्तव्यमिति॥ नैतदेवं। न ह्यपुरुषार्थं कर्म ज्ञायमानं भवतीत्युक्तं। नैवप

आद्याधिकरणोक्तविधिकल्पविरोधात् कर्मणो न ज्ञायमानत्वादित्याह १
तर्हि श्रुतस्य कामस्य निमित्तपर
त्वात्कामाभावे नरं ना व्यं भवतु तत्राह १

यागादेरभाव्यत्वे सन्निसन्नम्यादेरभावान्न कामनाया निमित्तता युक्तेत्याशयः १

दृष्टार्थत्वाद्गृहकर्मादिषु वैध्येव प्रवृत्तिः संभवतीति न विधिकल्पनं युक्तं । अत्रापि शास्त्रमर्थवदिति न्यायादि सर्थः ७

११ फले कामनायां हि सत्यां समापनं शास्त्रार्थः श्रुत्यनुष्ठानं संकल्पितोऽतः कामनाभावे समापनस्याशास्त्रार्थत्वान्निमित्तं मिथ्यासंकल्पे दोषश्रुतिनिमित्ताभावेन गृह्यमाणकार्यं वेदविगर्हणमनादरणीयमिति भावः २ तत्क्षणस्वविविहितत्वात् ४

लं तु न कल्पयितुं शक्यं श्रुतहान्यश्रुतकल्पनयोरन्याय्यत्वात् ॥ शिष्टविगर्हणं त्वनतत्वादनिमित्तं न च परमार्थतोऽन्तमस्ति शा
स्त्रार्थस्य संकल्पितत्वात् निवृत्तायां च कामनायामशास्त्रार्थत्वात् तस्मादसमापनीयमिति प्राप्ते ब्रूमः ॥ न हि संभावनामात्रात् श्रुतिं
कल्पयितुं क्षमा । सर्वस्मृतिषु तुल्यत्वात् प्रामाण्यप्रसंजनात् । तथा च निंदावचनं प्रायश्चित्तं च युज्यते । तस्मात् तदनुपक्रान्तं
नियोगेन समापयेत् । तैत्तिरीया हि समामनन्ति देवताभ्यो वा एष आवृश्च्यते यो यक्ष्य इत्युक्त्वा न यजते । त्रैधातवीयेन यजेत न देव
ताभ्य आवृश्च्यत इति ॥ ३ ॥ लौकिकर्माणि वेदवत्ततोऽधिपुरुषज्ञानात् ॥ ॥ २ अथ गृहकर्मादि प्रक्रान्तं किमवश्यं समाप्यं नेति संशये ।
तेषामपि शास्त्रीयत्वाद्विहितमुपक्रान्तं नियमेन समापनीयमिति श्रुतिकल्पनात् देवताभ्यो वा एष आवृश्च्यत इति देवताश्रयत्वा
पारमार्थस्यावश्यसमापनीयत्वावगमात् गृहादीनामपि प्रक्रान्तानामावश्यकं समापनमिति प्राप्ते अभिधीयते । अशास्त्रादेव हि
प्राप्तिर्दृष्टार्थेषु गृहादिषु । तेन शास्त्रं न कल्प्येत पुरुषार्थ्या हि देवता । पुरुषार्थ्या हि देवता गृहप्रदेशेषु निवेश्यते । न तु गृहकर्म दे
वताश्रयं । तस्मान्न नियमः ॥ ४ ॥ प्रतिषेधेष्वकर्मत्वात् क्रिया स्यात् प्रतिषिद्धानां विभक्तत्वादकर्मणां ॥ ॥ न कलंजं भक्षयेदित्येवमादिषु

तत्र शास्त्रे सर्वस्यां दिशि खला देवता इतरास्वेता इति गृहकर्मादि देवताङ्गकमुक्तमिति भावः २

विषदिग्धशस्त्रहतपशुमांसं १

श्रुतिरिति निर्मूलतोपलक्षणं पौरुषेयत्वमुक्तं संभावनामात्रेण विगर्ह्य न मूलं श्रुतिः न कल्पयितुं युक्ता । न वा निर्मूलता कल्पयितुं युक्ता सर्वस्मृतिषु तदुपलब्धेः तेषां चापौरुषेयत्वेन तत्कल्पनायां सत्त्वं चाप्रामाण्यापत्तेरिति भावः २

देवतांगकं २

११

नेक्षेतोद्यंतमादित्यमित्यादीनि प्रजापतिव्रतानि। विश्वजिदादिवत्कल्प्यफल इत्यन्वयः। ९ अन्नकर्मभावव्युत्पत्तिभ्यां भक्षणशब्देनोक्तेऽकलंजभक्षणस्य वाचकशब्दः कलंजेति। ननु भक्षणव्यतिरिक्ताः स्पर्शादिक्रियापि कलंजेतन तु संकल्पः
वस्तु शंकते किं तद्भक्षणमिति। पविधावि वप्रतिषेधेपि प्रथमं संकल्प्य निवर्तते अतो विना नञा तत्वेनापरिच्छिन्नो विधिसंबंधयोग्यो भक्षणाभावो हेतुः संकल्पस्यैव नञ् दृश्यते नञ् स्पर्शनादिकं इत्याशयः। ननु प्रजापतिव्रते पुरुषावतः
नत्वोऽयुक्तो भवतीति फलश्रुतेः संकल्पो वि(न) धीयते नस्वरूपलाभश्रुतेरत आह संचेति। पर्वपक्षे प्रयोजनमाह अतएतेन पर्युदासे प्रजापतिव्रतवन्निलक्षणसंगः। तत्र हि नो दीतमिति किं यालक्षणविहितः शास्त्रस्य
योऽनीक्षणसंकल्प आदित्यादृश्यस्य निमित्त नामाह अतो नियततता। आर्थवादिकप्रनो निवृत्तिश्च फलं सर्वेषामर्पोदीतमितिफलतोप्यावश्यकता। अन्नदुनिमित्तार्थवादयोरभावात् स्वर्ग एव फलमिति काम्यत्वान्निका
मेर्थपेक्षकलंजं नञ्लक्षणोऽयमिति
संशयः। किं प्रजापतिव्रतवत् पर्युदासाश्रयणे नाभक्षणं तीव्रक्षणाभावसंकल्पः कल्प्यफलो विश्वजिदादिवद्विधीयते उत भक्षणप्र
तिषिध्यते प्रत्यवायपरिहारायेति। यदि नञ् विशिष्टं भक्षणं विधिना संबध्यते ततः पर्युदासः अथ नञ् विध्योः संबंधस्ततः प्रति
षेधः। तत्र। भक्षणस्य व्यवधानेन नञ् विध्योर्नास्ति संगतिः। भक्षणं तु नञा युक्तमव्यवायद्विधीयते। श्रुत्या च विधिसंबंधो भक्षणस्य
नञः पुनः। पदांतरत्वाद्वाक्येन श्रुतेर्वाक्यं दुर्बलं। तस्माद्भक्षणमेवेह नञा युक्तं विधीयते। तत्र भक्षणाभावो ननुष्ठेयत्वाद्
विधेय इति तद्धेतुः संकल्पो विधीयते। स चाश्रुतफलः कल्प्येन फलेन संबध्यते। अतः फलकामाधिकारमेवंजातीयकमिति
निष्कामानां याथाकाम्यं। अत्रोच्यते॥ ननु भक्षयत्योरेवं तु स्वार्थहानिः प्रसज्यते। संकल्पलक्षणाच्च श्रुतेरस्य तु बाधनं। भक्षणे
पुनः प्रत्यासत्तिमात्रं बंधानं। न वा तदपि किं तर्हि भक्षयेदिति पदं परिपूर्णं नञा संबध्यते नभक्षयेन्नेति। भक्षयेदिति वर्ज्य भक्षणभावनायां
प्रवर्त्तनागम्यते। नञा संबद्धेन विधिना तद्विपरीतनिवर्त्तनाप्रतीतिः। निवर्त्तना च निवृत्तिफलो व्यापारः। न च प्रेक्षापूर्वकारी पुरुषो रा सदसद्विवेचनी बुद्धिः प्रेक्षा॰
गतः प्रवर्त्तमानो सति प्रत्यवायफलत्वे निवर्त्तयितुं शक्यत इति श्रुतनिवर्त्तनान्यथानुपपत्त्या विषयीभूतभक्षव्यापारस्य प्रत्यवायफ
धर्मित्वं तत्र असत्युपहायप्रत्यासत्त्यारब्धधर्मबाधो युक्त एवेति मान्यथार्थः। पर्युदासपक्षे पदैकदेशत्वेनापर्यवसितार्थो धातुरर्थो ग्रैनञा न्वियात् तत्रायुक्तं। निषेधपक्षे तु पर्यवसितार्थयोरेव पदयोरन्वय इति परि
पूर्णपदमित्यनेनोक्तं। कलंजपदं तु कर्मत्वेन भक्षयतावेव प्रविष्टत्वेन व्यवधायकमिति भावः। नो दीतमित्यादौ तु तस्य व्रतमिति प्रक्रमादेतावता हेतु साऽयुक्तो भवति संते फलश्रवणाच्चेत्यर्थहानाद्यनौ कृत्या
विपर्युदासत्तेति वैषम्यं २

५
६१२

12

नञर्थविवर्जनं न हि प्रयस्य नियोगस्याहर्वास्य नियोज्यस्याकांक्षा यो शब्दोपस्थितः न लक्षणप्रवृत्तस्य नियोज्यस्यल ब्ध्यतादाकांक्षा निवृत्तेर्नानुपस्थितेः प्रत्यवायलक्षणतः प्रकल्प्यते स परिहारकामो नियोज्यः
कल्प्यवित्युपु का इत्यर्थः। तदिति। अकृतकार्यतानर्थानुपपत्तिरेव लक्षणेन वर्जनस्य प्रसक्ता। कर्तव्यमिति। यपरिहारो पायत्वेमानमिति भावः। सत्यमिति। सुखदुःखफल... परिहारफलत्वाभावे ममेदं
शा०६१२ कार्यमिति लक्षणप्रवृत्तोपि न बुध्यत इति भावः। लक्षणाप्रवृत्तस्य तद्वर्जने नियोगायोगः प्रमाणमिति चेत्तत्राह यदि हीति। एतावतैवेतदभावे नियोगायोगमात्रेण॥ जीवनशक्तिव्यतिरेकेण
नियोगायोगस्तयोरपि नियोज्यविशेषणतापत्तेर्न स्वर्गकाम नीतहि शेषणोक इत्यर्थः। यत्तु विश्वजिदादौ फलाभावे गांशोकरणोशेषविधेः प्रयुक्तिशक्तिः कल्पनीयेति गौरवं स्यात्। सति तु

रत्वे कल्प्यते॥ अतस्तत्परिहारायसर्वेषामेवंजातीयकं वर्ज्यं॥ ॥ येत्तु नञर्थविषयस्य नियोगस्य लक्षणाप्रवृत्तस्य नियोज्यस्य लब्धुत्वा
न्नप्रत्यवायकल्पनाप्रमाणवती स्यादुक्तं श्रुतार्थापत्तेः प्रमाणत्वोपपादनान्निरस्ताः। किंच लक्षणानञर्थविशेषणत्वेनोपक्षीणा
न नियोज्यविशेषणं आख्यातेन कर्तुरनभिधानात्। उभयविशेषणत्वे वाक्यभेदप्रसंगात्॥ ननु न ब्रूमः अस्या नियोज्यविशेषणत्वं नञ
र्थविशेषणस्यैवार्थान्नियोज्यविशेषणतामावक्ष्महे। लक्षणाप्रवृत्तपर्वहितदभावे नियोक्तुं शक्यते नान्यः॥ सत्यमेवं तथापि न
नियोज्यविशेषणत्वे लक्षणास्य प्रमाणमस्ति। यदि ह्येतावतैव नियोज्यविशेषणत्वमाश्रीयते ततः सर्वत्र जीवनशक्तिश्च नियोज्य
विशेषणं स्यातां। ततश्च तत्स्वच्छिन्नस्य नियोज्यस्य लब्धत्वाद्विश्वजिदादौ स्वर्गकामादेरकल्पनं स्यात्। तत्रय[illegible]रकेन विद्युद्यते
प्रयुक्तिलाघवाय फलकल्पनमिति तन्निषेधाधिकारेष्वपि समानमित्यास्तां तावत्॥ ५॥ तस्मिन्ननुतिष्ठमाने निजननेन प्रवर्तेरन्
स्मात्तो यमनियमाः प्राङ्मुखोन्नानीत न दक्षिणामुखो मुञ्जीतेत्येवमादयः। किं जनन प्रवृत्ति प्रवर्त्तन्ते जातो यदावा कुपानदेत्यर्थः।
उतोपनयनप्रवृत्तिर्वा इति संशये। जनन्निसाध्यत्वात् वीत्राकमात्राधिकारित्वप्राप्तेर्ब्रूमः उपनयनप्रवृत्तिस्युरिति। कुतः। स्मरणात्

दमं ग्रसाध्यत्वा १

इति शब्दः प्र[illegible] तस्यार्थः प्रागुपनय[illegible] नारक[illegible] नात्काम चारकामवादकामभक्षो इत्यादिस्मृतिप्रदर्शनार्थः अत एव स्मरतीति बहुवचनं। सुरापाणब्रह्महननादरूपजन्मतो न कार्यस्तथैव शिष्टस्मृते रित्यर्थः
नैमित्तिके चेति सत्यपि जीवने नानुष्ठानेन तन्निमित्तकता बाध्यते। सायमादिकालोऽशक्यत्वाद्यंश इत्याशयः। आवश्यकाहारविहारादिवत् एककालसांगेन सातत्यमिति स्फुचितं। वस्तुतस्तु न नैमित्तिके सायमादि कालविधिः
किंतु काम्ये तेन नांगलोपो पीति दर्वपक्षरहस्यं। अनुपादेयत्वेह तु तस्मिन्निति। कालरूपे कर्म विधीयते न तु कर्मणि कालइत्यर्थः। प्राप्तइति स्वयं सिद्धमाह। ननु जीवने निमित्ते सति नैमित्तिकानुष्ठानमावश्यकमिति न सा
यंकालादिप्रतीक्षोचितेतिशंका निरस्यति तु ततश्चेत्यत्र। कालशास्त्रानुरोधेन निमित्तसंकोचान्न केवले जीवने निमित्तइति भावः। प्रयोगविध्यननुष्ठाप्यत्वे नाग्निविद्ययोरपि कालवन्नैयथ्यार्थादुपबंध इत्याह एतेनेति॥

स्मरति हि उपनयनादि नियम इति। तस्मादुपनीताधिकारः॥६॥ अभ्यासोऽकर्मशेषत्वात्पुरुषार्थो विधीयते॥ यावज्जीवमग्निहोत्रं जु-
होति यावज्जीवं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत इति श्रूयते। तत्र संशयः। किं सातत्येनानुष्ठानं उत सायंप्रातरग्निहोत्रं पौर्णमास्यमावास्य-
योश्च दर्शपूर्णमासाविति। तत्र जीवने निमित्ते कर्मविधानान्नैमित्तिके वासंजाविताग सांगस्य वैगुण्यात् कालस्य चांगत्वात् तल्लो-
पेन संततानुष्ठानं न्याय्यमिति प्राप्ते ब्रूमः। अंगत्वेपि च कालस्य न सांगोपांगवत्कुतः। अनुपादेयरूपत्वात्तस्मिन्कर्मविधिर्यतः।
यद्धि प्रयोगविधिवशादुपादेयं तद्धि यथाशक्त्युपबध्यते कालस्य पुनरनुपादेयत्वात्। एषा हि तत्र वचनव्यक्तिः। अस्मिन्का-
ले प्राप्ते कर्म कर्त्तव्यमिति। ततश्चाध्यात्तिकालमेव जीवने निमित्ते भवति न कालीतरेऽनुष्ठानमिति। एतेनाग्निविद्ये व्याख्याते॥ त-
योरप्यध्ययनाधानविधिसिद्धयोः स्वीकरणात् प्रयोगविधिनाऽनुष्ठाप्यत्वादेवाववनव्यक्तिरग्नीमान्विद्वांश्चाधिक्रियेतेति॥
प्रत्यक्षमेव च विद्यावतोऽधिकारश्रवणं यदेवं विद्वानग्निहोत्रमिति सर्वत्र च श्रवणा॥ तस्मात्काले प्राप्ते विदुषोऽग्निमतश्चांगीतराणि।
यथासंभवमुपसंहृत्यानुष्ठानं॥७॥ तेषामौत्पत्तिकत्वादागमेन प्रवर्त्तेत॥ ॥यदि कालशास्त्रानुरोधेन निमित्तसंकोचः ततः काल

शास्त्रस्य सकृदनुष्ठानेन संपादितत्वात्तद्ध्वंसो न सकृदेव सायंप्रातःकालयोः पौर्णमास्यमावास्ययोश्च कृतः शास्त्रार्थ इति न पुनः
पुनरनुष्ठातव्यं स्यात् नैवं। न हि कालवशाज्जीवनस्य निमित्तत्वं हीमते। किंतु तत्कालीनमेव जीवनं न कालांतरीयमित्येतावत्॥
ततश्च तादृशस्यैव जीवनस्य पुनःपुनरावृत्तौ शास्त्रमपि पुनःपुनर्नैमित्तिकपुरुषं नियुंक्ते। अतो निमित्तावृत्तावावृत्तिर्नैमित्ति
कानां॥ ८॥ तथा तः क्रतुसंयुक्तानि॥ ॥ युक्तं पुरुषार्थेषु नैमित्तिकेषु निमित्तावृत्तावावृत्तिरिति॥ तत्र हि प्रत्यावृत्ति फलमन्य
दन्यच्च निष्पत्स्यते॥ क्रत्वर्थेषु तु भेदनहोमादिषु क्रतूपकारकस्यैव साध्यत्वात् सकृत्कृतेनैव तत्सिद्धे रेकस्मिन्प्रयोगे भेद
नावृत्तावपि न होमावृत्तिरिति विशेषं मन्यमानस्योत्तरं। क्रत्वर्थेष्वपि शास्त्रतो निमित्तावृत्तावावृत्त्यवगमादावृत्तौ निमित्तस्यावृत्ते निमित्तस्यावृत्तावि
नैव होमेन सगुणः क्रतुः स्वफलाय पर्याप्नोतीति कल्पनादेषामपि निमित्तावृत्तावावृत्तिः॥ ९॥ आचाराद्व्यमालोषु तथास्यात्तत्पुरु त्यन्वयः ४
षार्थत्वात्॥ पूर्वानुगमनादीनां आचारप्रमाणकानां अनुगमनादिनिमित्तानां किं निमित्तावृत्तावावृत्तिः स्यान्नेति संदेहः॥ तत्र॥ क्रत्वर्थानामपि ३
दृष्टार्था ह्येते॥ अनुगमनाभ्युत्थानाभिवादनादिभिः प्रीतो गुरुः सम्यग्विद्यां तद्दातीति। तत्र यथा नुष्ठिते प्रीतिर्निर्वर्तितथा

अयं भावः। वीप्सार्थत्वात् वसंते विधीयते वा। नाद्यः अप्राप्तेः। नहि कर्मणा तेन वसंते विहितेन यावद्वसंतं अनुष्ठानं प्राप्नोति। न संगमस्तीति प्रधानानुष्ठानयुक्तं। नेतरः। पंचाहादिसाध्यत्वेन ज्योतिष्टोमस्य सर्ववसंतान्व्यापित्वादशक्य
विध्यापत्तेः। अतः सकलस्यावसंतस्य निमित्तत्वमेवावगम्यत इति। एवं च सति यावज्जीवनिमित्तं नैमित्तिकानुष्ठानप्राप्तेर्वीप्सार्थानुवाद इत्याह यावद्वसंतमिति। ननु वसंतत्वाको नैमित्तिकः प्रयोगो विधीयते किं तु काम्य एवाभ्यासो गुण
इति शंकते यावद्वसंतमिति। परिहरति। यजेतेति। अतोत्र नैमित्तिकप्रयोगवि- धिरित्याह तस्मादिति। नैमित्तिकत्वे चावश्यकता सिद्धा भवतीत्याह इतीति।

कर्त्तव्यं सकृद्वसंते दानत्ववत्प्रयमावर्त्तनीयमिति प्राप्ते निधीयते॥ दृष्टार्थेष्वपि नियमाददृष्टाभ्युपगमात्तस्य च शास्त्रप्रमाणा
कत्वात्तद्दर्शने निमित्तावृत्तावावृत्तिः॥१०॥ ब्राह्मणस्य सोमविद्याप्रजमृणवाक्येन संयोगात्॥११॥ सोमेन यजेत स्वाध्यायमधी
यीत प्रजामुत्पादयेदिति श्रुतं सोमविद्याप्रजं किं नित्यं नित्यमिति संशयः। तत्र यावज्जीवादितुल्यनिर्देशाभावान्न ज्योतिष्टो मुता३
मेन स्वर्गकामो यजेतेति च फलश्रवणाद्वसंते वसंते ज्योतिषा यजेतेति वास्य कालविधिपरत्वादध्ययन स्वर्गकामो यजेतेति प्रज
योस्तु विश्वजिद्वत्स्वर्गकल्पनात् सप्तमे ब्रह्मवर्चसकाम इत्येवमादीनां चोपनयनगतानां फलानामुपनयनस्याध्ययनांगत्वेन स्व
यं फलानपेक्षत्वादध्ययनफलत्वमेव न्याय्यं। अतः फलकामाधिकारत्वमेषामिति प्राप्ते निधीयते। नित्यानीति॥ कुतः। वीप्सानुक्तौ
वसंतो हि निमित्तत्वेन गम्यते॥ यावद्वसंतं नियमः सोमस्यातोवगम्यते। यावद्वसंतमभ्यासः काम्यस्यैवाथ नोद्यते। यजेतेति पदे
नैवं प्राप्नोत्यभ्यासलक्षणं। तस्माद्वसंते निमित्ते विधानादागतागते वसंते नियमेन सोमः कर्त्तव्य इति नित्यः। अध्ययनमप्यक्षतफ
लमक्षरग्रहणादिनाक्रमेणाधर्माधर्मावबोधफलत्वात्तस्य चावश्यकत्वादावश्यकं। ब्रह्मवर्चसादिकं त्वध्ययनांगभूतोपनयनाश्रित
उपलक्षणं चैतत्। आवश्यकजपयज्ञप्रायश्चित्तार्थपारायणाद्युपयोगिवेदावधारणार्थत्वाच्च फलत आवश्यतेति भावः१

स्थितेति तिष्ठद्वजे द्याति इत्यादि निमित्ततान मकसत्तस्युपेनश स्त्रीवशेनेत्यर्थः।२

जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणवा जायते ब्रह्मचर्येणर्षिभ्यो यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्य इति सर्वैतदृणं गोपदाय ब्रह्मचारी प्रजावानिति

यस्मिन्नपि जीवने कर्म क्रियमाणं तन्निमित्ततामेव जह्यात्। ततश्च यावज्जीवं यावज्जीवादिप्रधानचोदनाविरोधादंगविनियोग एव मा कश्चिद्विषयत्वेन संकोच्यः न त्वंगविनियोगानुरोधेन यावज्जीवादिप्रधानचोदनैव शक्तविषयत्वेन संकोच्या

स्याशयः। द्वितीय इत्यपरिष्णानि रस्तां निमित्तपरतां साधयतीत्यादि। न चोभयोद्देशो वाक्यभेदः। श्रुतवाक्यान्निमित्तान्वयमात्रपरावश्रुतानुमितैकदेशानिष्पन्नस्य महावाक्यस्य श्रुतार्थापत्तिकल्पितफलपदवत्सलत्

वस्तुतस्तु निमित्तनैकमेवस्वरूपेणान्वेति किंतु तस्य कर्तव्यतयास्मिन्सतीदं कर्तव्यमिति। फलं तु कर्मस्वरूपेणान्वेति। अतो निमित्तं फलमनुमन्यते। नहि निष्फले कश्चिदनुतिष्ठति निमित्तनाशे तेपि ते नो भयोरेकवाक्यसमवायसंबंधे श्रुति

सप्तवर्षादिगुणफलत्वादध्ययनफलमनाद्रीकनीयमेव। प्रजोत्सादनमप्यनर्थावफलश्रवणादनुत्साद्य तथा सुतानप्योगच्छतीति

प्रसवाय स्मरणादावश्यकं। तस्मान्नित्यमेव सोमविद्याप्रजं। ऋणापाकरणश्रुतिरपि सोमादीनामावश्यकत्वं दर्शयति॥ न च तत्र ब्राह्मण

श्रवणात्तद्विषयमेवावश्यकत्वं विधिवाक्येषु विशेषाश्रवणात्॥ ब्राह्मणग्रहणस्योपलक्षणार्थत्वात्॥॥ अतस्त्रयाणामप्यव

श्यकाः सोमादयः॥११॥ इति श्रीशास्त्रदीपिकायां षष्ठस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः॥ छ॥ ॥ छ॥ ॥ छ॥ ॥ छ॥ ॥ सर्वशक्तौ प्रवृत्तिः स्या

त्तथाभूतोपदेशात्॥ यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयात् यावज्जीवं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत वसंते वसंते ज्योतिषा यजेतेति। किमत्र

सर्वांगोपसंहारेणाधिकारः उत यथाशक्तीति। शक्तो ह्युपसंहर्तुं तदा तावद्भिरुपेतं प्रधानं कुर्वन्नधिक्रियेतेति संशयः। तत्र समु

च्चितानामंगानामसिद्धाभावेन संग्रहः। सर्वांगयुक्तमेव ततः प्रधानं फलसाधनं। न चाफलसाधनेऽधिकारोऽस्तीति अतो न हीनांगस्य

प्रयोगः। उच्यते। नैमित्तिके नियोगेन कर्तव्यमेवगम्यते। निमित्तेन तत्तौ शक्यहानेनापि प्रयुज्यते। यावज्जीवोपबद्धं हि जीवने धा

तुसंबंधे विहितेन णमुलप्रत्ययेन संबंधांतरासंभवान्निमित्तत्वेन यागानुरक्तां भावनां प्रत्यवगम्यते। दर्शपूर्णमासयोरपि विधे १४

14

त्वचेति। अत्रैकदेशिनः फलं निमित्तो भयान्यथायोगादेव नैमित्तिके फलं नास्त्येवाश्रुतत्वात्। श्रुतत्वां निमित्तमेवान्येति। फलाभावाश्च पर्वीभावः अपर्व अश्रुत्वा येति कर्तव्यतेति स्थापितास्त्येव। यागकर्तव्यतोपपत्तेश्च वादेवुतमात्रमा
दर्शपौ. याग एव च तत्र भावो न तु यागः करणं। न च फलाभावे पुरुषत्वयोगाद्विधिवैयर्थ्यं। प्रत्यवायानुसत्तर्षे नतस्मिहेतोः। विहिताकरणाद्धि प्रत्यवायस्मरतः। नत्वेवमप्रत्यवायस्येव फलत्वात्कथमफलत्वोक्तिः इतरेतराश्रयात्।
विहिताकरणात्प्रत्यवायः प्रत्यवायपरिहारार्थश्च विधिरिति। अतो न निमित्तविधिः फलपरः। किं तु विहिताकरणस्य प्रत्यवायहेतुत्वेऽस्य स्या (पां ३) बोधितेऽकरणे सति अकरणरूपहेत्वभावादेव प्रत्यवायरूपकार्यं न भवतीति।
तन्निरासस्तु वर्षिक एव कृतः। विधृतश्चेतत्र रत्ने इत्याह। तीर्थेति। तदत्रास्माभिरपि भावज्ञो वाधिकरणे धर्मेण पापमपनुदतीत्यादिश्रुत्या - दिश्यमाणकपापक्षयकार्यत्वमेव सिद्धान्तयद्भिः निराकृतमिति तत्तदेवावधेयम्॥

षितश्चयजिः कालयोगिनामाग्नेयादीनामेव वावकोनांगानामिति। निमित्तस्यैवैतद्रूपं यत्तस्मिन्सति नैमित्तिकमवश्यं कर्तव्यं।
अतः प्रधानानुरक्तात्वनास्त्ववाक्यश्रुतनिमित्तवशाप्राप्तावश्यकत्वानुरोधेन यथासंभवमंगानि गृह्णाति। तावतैव च शास्त्रवशा
त्फलसिद्धिरिति यथाशक्तिप्रयोगेनैवाधिकारः। सर्वाङ्गन्यायस्तोत्ररत्ने न्यायरत्नमालायां च प्रपंचितः। नीर्थांतरं च निराकृतमित्युप
रम्यते॥१॥ काम्येषु चैवमर्थित्वात्॥ काम्यानि कर्माण्यैन्द्राग्नमेकादशकपालं निर्वपेदित्यादीन्युदाहरणं॥ प्रकृतावपि काम्यप्रयोगो
दाहरणमेव। तत्रापि किं यथाशक्तिप्रयोगेनाप्यधिकारः उत सर्वांगोपसंहारेणैवेति विचारः॥ तत्रासत्यपि निमित्ते प्रजाकामादि
शब्देरविशेषप्रतीतेरसमर्थानामप्यधिकार इति। स्थितेऽपि तीर्थगाधिकरणे पूर्वाधिकरणोपजनितांगलोपकालुष्यबुद्धिः काम्येऽपि वि
लोपं मन्यते। अत्रोच्यते॥ प्रजाकामादिशब्दाः समर्थेष्वपि विरुद्धाः॥ न च कामनानिमित्तत्वेनावश्यकत्वं शाब्दं स्यात्। अंगानि तु न्याय्यानि न
शक्यंते बाधितुं। नैमित्तिके पुनः शाब्दमावश्यकत्वं प्रधानस्येति तदविरोधेनांगानि यथाशक्ति गृह्यंत इति विशेषः॥२॥ क्रियमाणमाश्रितत्वा
द्रव्यांतरे विभागः स्यात्॥ ॥अतः परमतिप्रसंगनिराकरणेन नैमित्तिके स्थापितस्य यथाशक्तिप्रयोगस्य शेषत्वेन प्रतिनिधिविचारः

प्रत्यभिज्ञापि भ्रान्तिः स्यात् यदि क्रियायाः देवदत्तादिना सहास्यैता भेदः स्यान्न तु तदस्ती त्याह नहीति। भेदेऽपीति। एवं देवदत्तादिभेदेऽपि क्रियाया अभेदे दृष्टान्तेन प्रसाध्य तद्‌निरूपकद्रव्यभेदेऽपि सुतरां न क्रियाभेदः शब्दान्तरादि
भेदक प्रमाणाभावात् नैकप्रमाणमूलतायाः प्रत्यभिज्ञाया बाधकाभावादित्याह अत इति। न केवलं देवदत्तादिभेदे एव किं तु निरूपकस्यान्यद्रव्यभेदेऽपीति द्रव्यान्तरेऽपीत्यस्यार्थः ५

१५ प्रत्यभिज्ञायते। तदुपोद्घातत्वेन तदिदं चिन्त्यते। किं दर्शपूर्णमासादिषु नीवारादिद्रव्यान्तरं क्रियमाणं कर्मान्तरत्वमापादयति उत द्रव्यान्तरे
त२ ऽपि तदेव कर्मेति। यद्यन्यत्र तेनाप्रतिनिधिरयं देवतादिद्रव्यान्तरप्रतिनिधाय प्रयोक्तव्यं कर्मान्तरं। द्रव्यस्यैव क्रियानामरूपेनान्यत्वान्तरत
तः॥ तदात्मनश्च तद्भेदेन भवेद्भिन्नता कथं॥ उच्यते॥ तदात्मनोऽपि त्वस्यैव व्यतिरेकः क्रियानपि जातिवद्गुणवद्वा तस्तद्भेदेऽपि न घटोयं घटोयमनुवृत्तोयं शुक्लोयमिति प्रतीतेः २
भिद्यते। क्रियापि जातादिवद्देवदत्तादिभेदेऽपि यजति दर्शपूर्णमासावनुतिष्ठतीत्येवमेकबुद्धिवेदनीया न भेदं प्रतिपद्यते।
५त नैत्यस्मीतां भिन्नत्वं द्रव्यान्तरक्रियायाः येन देवदत्तभेदः स्यात्। भेदेऽपि त्वस्यैवानेकतामुपगमात्। अतो द्रव्यान्तरेऽपि क्रियाभेदाभा
वात् सिद्धः प्रतिनिधिः॥ ३॥ श्रुतिप्रमाणत्वाच्छिष्टाभावेऽनागमोऽन्यस्याशिष्टत्वात्॥ दर्शपूर्णमासयोः श्रुतद्रव्यापचारे द्रव्यान्तरं प्र
तिनिधाय प्रयोगः कर्तव्यो नेति विचारे। न कर्तव्य इत्याह इस वचनात्यधिकरणोऽन्त्राकस्यागत्या गत्यैकः। न पुनरर्थान्तरागमः॥ न चाद्र
व्यान्तरागमे प्रमाणमस्ति। कर्मचोदनानात्वत्तः नद्रव्यं प्रयुक्तैव तु द्रव्यस्य प्रयोजकं व्रीहिभिर्यजेतेति तत्र व्रीहीणामेव प्रयोजकत्वेना
न्यस्यातो नान्यागमः स्यादेवं यदि व्रीहिशास्त्रं द्रव्यस्य विधायकं स्यात्। कर्मचोदनया त्वाक्षिप्तं द्रव्यं व्रीहिशास्त्रेणानियम्यते।
व्रीहिशास्त्रं यद्यपूर्वविधिः प्रयाजादिविधिवत् स्यात् तदा तद्बाधशक्त्या प्रयोगन्यायेन तदभावेऽपि न द्रव्यान्तरागमः स्यादित्यर्थः। नियमविधिस्तु व्रीहिशास्त्रं स चाप्राप्तांशपूरणके तदाघ्रातिन्यक्षेकर्मविधि
नैव प्रापतः प्राप्तं द्रव्यं तदाधारे न व्याप्रियते यदा लोपतोऽप्राप्तं तदा विधत्त इत्यर्थः [illegible] १५
पूरण

यद्यत्वलाभाद्व्रीहीणामुपात्तेव्रीहिचोदना। कर्मशास्त्रं तदा द्रव्यमन्यदाक्षिपति ध्रुवं तस्मादस्ति प्रतिनिधिः॥४॥ न देवताग्निशब्द
क्रियमन्यार्थसंयोगात्॥ देवताग्न्यादिः। अग्निराहवनीयादिः। शब्दो मंत्रः। क्रिया प्रयाजप्रोक्षणादिरदृष्टार्थः॥ दृष्टार्थेषु त्ववघातादि
ष्वस्त्येव प्रतिनिधिः। न खनिर्लुंचनादिभिरपि तत्र कार्यसिद्धेः॥ तदेषां देवतादीनामपि विस्मरणादिना प्रचारे किं देवतान्तरमग्न्यन्तरं मन्त्रा
न्तरं क्रियान्तरं वा प्रतिनिधेयमुत नेति। पूर्वन्यायेन प्रतिनिधौ प्राप्ते निषिध्यते। यत्र हि प्रतिनिधीयमानं मुख्यस्य कार्यं साधयति तत्र
प्रतिनिधिर्न त्विह तथा संभवति। देवता तावद्धविर्लक्षणा न वान्यानीयमाना देवता भवति न वा देवतायां संकल्प्यमाने यागो भवति॥
अतो न देवताकार्यमन्यतः संभवति। तथाहवनीयादिरदृष्टार्थो विनाप्याधारेणाप्रक्षेपसंभवात्। न च तददृष्टमन्येन सिध्यतीति प्रमा
णमस्ति। नीवारादिना तु पुरोडाशनिर्वृत्तिः प्रत्यक्षमनुभूयते॥ मंत्रस्तु यद्यपि प्रकाशनार्थत्वाद्दृष्टार्थस्तथापि तस्याध्यानादिना
पि सिद्धेर्न मंत्रान्तरं शब्दान्तरं वा प्रतिनिधेयं। अवश्यं हि तदर्थप्रकाशकं मन्त्रान्तरं प्रतिनिदधता पूर्वं तदर्थः स्मर्तव्यः। तस्मिंश्च स्मृते
कृतकरत्वान्मन्त्रान्तरं प्रतिनिधेयं। यत्तु मंत्रनियमकृतमदृष्टं न तदन्येन सिध्यतीति स प्रतिनिधिमार्हति। तेषां व्रीह्याद्यपचारे पि तत्कृतनि

न्यायमानद्रव्योद्देश्यत्वे सति विधिविहितत्वं ५

अयज्ञिया हृतिय ज्ञो गता या निषेधो यज्ञसाधनता मत्रस्येति संशयप्रस्तसंशय कुदाहरण पूर्वं माह अयज्ञिया इति। तद् हृतौ सर्पयज्ञार्थं भ्यां चरवः अविहित पर्ने त यज्ञियशब्दा न्वयाल नस्तासु यज्ञार्हता मात्र निषेधस्य ऐसति क यज्ञ यव पक्षोत आह यज्ञेति। माषादि रूपस्येह यज्ञसंबंधो निषिध्यते प्रतिनिधौ तु मुख्य द्रव्यावयवो नामेव यज्ञसंबंधो न तु माषादि रूपस्य यज्ञसंबंधः प्राप्त इति न निषेधः स प्रः। नन्वेवं पूर्व माषादि रूपे या विधिसूत्रे काप प्रतिषेधः स्यात् अत विहितप्रतिषिद्धत्वाद्विकल्पापत्तिरि सार्थकाप्रमाण बलाद्विकल्पो पियुक्त इत्याशये नाप सी हरति अतइति। कर्मविशेषे माषादि रूपेण विधिरयज्ञिया इति सामान्य निषेधं बाधते। न च निषेधं गत्वा शा स्त्रीधो २ शाद्वः येनाविधि विषय एव प्रवर्तनं यज्ञार्हत्व तु निषिद्धं न च यज्ञार्हत्वं यज्ञीगत्वं कि कु यज्ञसो ग्यता। सा च प्रतिनिधावपि यज्ञ न्व रूप साधर्म्य विशेष x के स्त्वेव यज्ञ पूर्व साधनता तुत्वेनास। सा कुर्ने व निषिद्धे स्या शयेन सिद्धांत माह नेतदिति ४

१५ पमस्यान्यथासिद्धेर्द्रव्यीतरप्रतिनिधिर्न सिध्येत्। प्रयाजादिकार्यस्यान्यतः सिध्यनवगमात्तु नास्ति प्रतिनिधिः॥ प्रतिषिद्धं वा विरो
धाद्धि तत्र श्रुतिः॥ ॐयज्ञिया वै माषा वरकाः कोद्रवा इति प्रतिषिद्ध यज्ञसाधनभावानां माषादीनां प्रतिनिधित्वे नोपादानं न वेति
संशयः। यज्ञांगत्वं माषादीनां प्रतिषिध्यते प्रतिनिधित्वे तु न माषस्य यज्ञांगत्वं किंतु तन्तस्य व्रीह्याद्यवयवस्यातः प्रतिनिधेया माषाद
यः। नैतदेवं अयज्ञिया इति यज्ञार्हतामात्रं प्रतिषिध्यते। प्रतिनिधित्वेवा वर्जनीयं साधनत्वं। अतो न तेषां प्रतिनिधित्वं॥ ६॥ तथा स्वा
मिनः फलसमवायात्फलस्य कर्मयोगित्वात्॥ प्रोषिते कार्यांतरव्यापृते मृते वा यजमाने किं याजमानपदार्थकरणाय पुरुषांतरं
प्रतिनिधेयं उत नेति प्रतिनिधिः प्राप्त उच्यते। मृते तावत्कः पुरुषांतरं प्रतिनिदध्यात्। को वा ध्वर्य्वादीन्प्रवर्त्तयेत्। स्वयं प्रवर्त्तमा
नेषु वा तेषु न मृतस्याकर्तुः फलं सिध्यति। यद्यपि तु प्रतिनिहितएव फलमपि लभते ततो सौ मुख्य एव स्यात् न प्रतिनिधिः। पत्नी त्वस्व
तंत्रा न क्षिप्नम तेप त्यौ पुरुषांतरं प्रतिनिधाय प्रयोक्ष्यतीत्स नाशंकनीयमेव। प्रोषिते न्यव्यापृते वा यजमाने यत्तावत्परार्थाः आज्या
वेक्षणादयः तेषु पत्न्यासमाख्यमध्वर्य्वादय एव कर्त्तारः इति न प्रतिनिधिना कार्यं फलि संस्कारास्त्व न्यन क्रियमाणा न यजमानस्य
अत्र च प्रोषित व्यापृतयोर्यथा कालं द्रव्यत्यागस्य संभवेपि फलिसंस्काराणां च यथाशक्तिन्यायेन साध्यत्वेपि दर्शाद्यथाशक्तिन्यायापरनेनस्य यं त्यागः। अध्वर्य्वादि रूः अनुज्ञया न
ममेति स्थाने न मदीयस्य यजमानस्येति द्रव्यत्यजनं स्यादेव प्रतिनिधिरिति क्रमेण। अग्निहोत्रादौ च शिष्यादि प्रतिनिधिविधिर्यथा पिक्कादि स्मार्तेन्वैवमेवोपपाद्यं। १५

कलत्रार्थाः २

न त्वन्येन तथापि तन्मात्रं हित्वेति वदन्तीति कैश्चिद्वैगुण्यं प्रथाश्च ॥ किं प्रयोगासिद्धान्तवदर्पति सत्त्राणां च का स्पष्टा ... प्रयोगाद्‌ सत आदका ... २

योग्यतां जनयंतीत्यनर्थकः प्रतिनिधिः ॥ ॥ बहूनां तु प्रवृत्तेन्यमागमयेद्वैगुण्यात् ॥ ॥ सप्तदशावराः सत्रमासीरन्निति सप्तद
शसु प्रवृत्तेषु यद्येकश्चिन्म्रियेत तदा तत्स्थानेन्यः प्रतिनिधेयः उत नेति। न स्वामिनः प्रतिनिधिरित्युक्तं। एवं प्राप्तेस्ति प्रतिनिधि
रित्याह। काम्यमपि कर्म यदा प्रवृत्तं भवति तदावश्यं समापनीयमित्युक्तं आवश्यकत्वाच्च यथाशक्ति प्रयोक्तव्यं। अतो यद्यपि यज
मानास्तत्र ऋत्विज इति यजमानत्वाद्बहूनां स्वामिभूतकर्तृवचनत्वात् एकपदोपात्तयोश्च स्वामिकर्तृत्वयोरार्त्विज्यादृष्टे न विधिसंभवात्
स्वामिभिरेवार्त्विज्यं कर्तव्यं। आनीयमानश्चोपरितनाधिकरणन्यायेन स्वामी न भवति तथापि तन्मात्रं हित्वा कर्त्रैव सप्तदशत्वं समापयि
तुमागमयितव्यः पुरुषान्तरं ॥ ८ ॥ स स्वामी स्यात्तत्संयोगात् ॥ ॥ यो सावानीतः स किं स्वामी फलभागी स्यादुत कर्तृमात्रमिति संशये स्वामि
स्थानोपनिपातात्स्वामित्वं मन्यमानस्योत्तरं। यो ह्यारभ्य समापयति तस्य फलं भूयं पुनर्मध्ये प्रविष्टो न फलं प्राप्तुमर्हति। न चासौ वि
धिवशात्प्रवृत्तो येन विधिप्रामाण्यात्फलं लभेत इतरैरिह स्वामिभिः स्वकार्यसंपत्यर्थमानीतः। तस्मान्नास्य स्वामित्वं ॥ ९ ॥ स तद्धर्मा स्या सामादित्रिः २
त्कर्मसंयोगात् ॥ ॥ किमानीतस्य फलिसंस्काराः कर्तव्या नेति विचारः। फलप्रतिग्रहणयोग्यताजननार्था हि ते न चानीतस्य फलमि
ष्टं समापयितुं प्रवृत्तः कर्मकरत्वेनासावानीयते इति परस्परिनो ... दीक्षितवर्तितव्यविधिना प्रवर्तते। अतो सत्त्रिकामाः सत्रमासीरन्निति विधेयं फलं न लभते प्रारब्धं समापयितुं विधेरानी
तप्रसङ्गात् ... प्रत्यवायपरिहाररूपं फलं लभत इत्याशङ्क्याह नचेति॥

१ अवयवावयविनोरत्यंतभेदे तत्सदृशोपादानेपि व्रीहिशास्त्रार्थबाधावश्यंभावादसदृशमपि उपादेयमित्याशयः। सिद्धो व्रीहीति। ननु व्रीहिशब्देन जातिवाचित्वादवयव्यपि नोपात्तः कुतस्तरां तदवयवात्मनां सदृशमित्यत आह सा चेति। कृतार्था
पत्साजात्याश्रयस्यावयविनो विरहउपादानादेर्गत्यमित्यर्थः। एवमप्यवयवावयविनोरत्यंतभेदान्न सदृशगतावयवव्रीहिशास्त्रेणोपात्ताइत्यत आहितश्चेति। ननु नीलमुत्पलमित्यादिवत्सामानाधिकरण्यप्रयोगादभेदः
योरभेदोपपत्तिः अवयवावयविनोः सामानाधिकरण्यप्रयोगात्कथमभेदइत्यत आह अवयवेति। अवयवावयविनोरपि सहृदृष्टसंबंधिनः सामानाधिकरण्यप्रयोगदर्शनादभेदइत्याशयः। एतस्य शाखेसादिवे
३१२१ स्याधिकरण्यप्रयोगदर्शनात्तन्नेदोप्यंगीक्रियतइत्याह नत्विति। तत्पक्ष्य ॥१२॥ अवयवानामेव साधनता व्रीहिशास्त्रार्थइत्याह अतइति। तस्माद्व्रीहिशास्त्राबाधेनप्रतिनिधुपादानेपि तत्सदृशएवासादृश्यादयइत्याह तत्रेति। एवं
यादृशकर्मत्र योगविधिनाप्याकांक्षया तेपञ्जरसत्त्वादतर्गत व्रीह्यादिपदकृतोपस्थापनसहकारिवशान्नेपदार्थस्य रूपविजयो भवति किन्तु सोर्थ धीविषय एव साशयेनाह अतइति। अतोनेवच ज्ञो

१५ त्युक्तौ। अतो नास्य फलिसंस्काराः। सत्यं। नास्य फलं। इत्थं एषां तु सम्पद्द्वाकस्यैकैः संस्कारैर्योग्यता जन्यते॥ सर्वत्र चकर्वंशोसामद्दृश्यनिबे
शात्तु न तस्त्वसिध्यर्थं प्रतिनिधेरपि संस्कारं कुर्यात्॥१०॥ सामान्यतद्विकीर्षा हि॥११॥ अतापवारेप्रतिनिध्युपादानेस्थितेतत्र य
त्किंचित्प्रतिनिधातव्यं तत्सदृशमेवेति संशयः॥ तत्र लाघ्रपवोदनातावत्र यत्किंचिद्द्रव्यमाक्षिपेत्॥ व्रीहिशास्त्रं पुनर्व्रीहिविष
येनान्यगोचरं। अतः केनप्रमाणेन सदृशस्यापसंग्रहः। व्रीहिचोदनया सत्यं व्रीहिजातिर्विधीयते। सा च द्रव्यपरिछेदद्वारेणांग
त्वमृछति॥ तच्च द्रव्यं परिछिन्नमनेकावयवात्मकं। अवयवी एव हि एकद्रव्यतामापन्ना अवयविद्वारा जिघ्या जात्यापरिछि
द्यंते। न व्यक्तिमर्थांतरं अतस्तैरवयवैर्जात्याश्रयभूतैः कर्मसाधनीयं तत्र यदि सदृशमुपादीयते ततस्तेषामवयवानां कतिपया
म लभ्यं ते जातिमात्रं वयवांतरमात्रं परित्यक्तं भवति विसदृशोपादाने पुनः समस्तपरित्यागः स्यात्॥ अतो व्रीहिशास्त्रमपि यथा
संभवमुपपादयितुं सदृशोपादानं। एवं वसुसन्ध्वालाभे मे दसदृशो नोपादेयः सुसदृशो बद्धयवानुग्रहात्॥१२॥ निर्देशात्तु वि २२
कल्पे यत्प्रवृत्तं॥ ॥वैकल्पिके षु व्रीहियवादिषु एकेन व्रीहिणा प्रक्रांतप्रयोगे यदि तस्यापवारो भवति तदा किं वैकल्पिकोंतर
१७

17

व्रीहिसाधनकफलसाधनत्वेनक्रतकमप्रक्रांतनत्स्वभावे भावे गृहान्याफलानावीनोदं तस्यो ... मिच्याशयः। सिद्धा व्रीहीति नव्रीहि ... सितादयय व्यपिनोपानः कुतस्तुरोतद ... नासदृशमित्यतआर्-
दृशस्ये ससस्तवाड्रीहित्वेसह्कापितदाश्रया वयव्यात्मिकावयवे रेवसदृशागतः कतिपयैरपि कार्या यवेस्वनुपक्रांतेत्यान्तकार्ये त्याशयः। प्रतिषिद्धचोदितन्यायादपि नयवोपादान मित्याह व्रीहिभिश्चेति
सर्गेप्रोक्षेशिष्टाचारानुमितास्मारव्यसमापयेदितिवाक्यात्समाप्तिर्विहितासाचयादृशाः कैलुः प्रक्रांतस्तादृशस्य विधायते नान्या

मुपादेयमुतव्रीहिसदृशमितिसंशये। मुख्येसतिप्रतिनिध्ययोगाद्यवोपादानेप्राप्तेब्रूमः। वैकल्पिकेषु यावदेवमनुपक्रांतं ता
वदितरस्यप्राप्तिः। उपक्रांतेतु तस्मिन्नुपयोगेनदव्रीगमितरस्यैगमे वव्रीहित्वेश्चसंकल्प्ययवैकुर्वाणोनान्तर्वदेदितिकल्पिंग
दे भूतंनिषेधमतिक्रामेत्। अतोव्रीहीणामेवांगत्वात्सदृशमेवोपादेयं॥१२॥ वचनाच्चान्याय्यमभावेतत्सामान्येनप्रतिनिधिरभावा
दितरस्य॥ यदिसोमंनविंदेत्पूतीकानभिषुणुयादिति। किमयमभावेविधिः सोमाभावेपूतीकैर्यागंसाधयेदितिसोमजातिवत्
पूतीकजातिर्यागसाधनपरिच्छेदकत्वेनविधीयते। उतप्रतिनिधिनियमः। यः सोमजातिपरिच्छिन्नानांअवयवानांसकलानुपादा
तुमशक्तोविकल्पोनुपादित्सतेसपूतीकगतानितिपूतीकत्वंसोमावयवोपलक्षणंनसाधनोपलक्षणमिति। तत्राभावेविधिरिति
प्राप्तेनियमइत्याह। साधनत्वंहिपूतीकानामसंतंप्राप्तंविधातव्यं। प्रतिनिधिनियमेतु... पाक्षिकप्राप्तानांनियममात्रंविधीयतइति
लाघवंभवति। नचसुसदृशानामन्येषांसंभवादोषस्सदृशाःपूतीकानेवपक्षेपिप्राप्नुवंतीतिकथंनियम्यंते। उच्यते॥ सोमसाध
र्म्यंहिनप्रतिनिधेःप्रापकं किंतर्हिनियामकंमुख्याभावात्तुप्रतिनिधेःप्राप्तिः तस्यांचावस्थायांयावन्न्यायेनसुसदृशानियंतुमुप

त्रयोजनमेकतानत्वउत्तराधिकरणेनद्वयं पूर्वपक्षेपूतीकेप्रयोगेप्रक्रांतेतदपचारेतत्सदृशद्रव्यमुपादेयंसिद्धांतेसोमसदृशमेवेति। अपरंच। पूर्वपक्षेपूतीकेषु सोमस्थानापन्नःसाफल्यमस्स व्रह्मणो
तिदेशात्सोमपदवत्वेप्रमे आप्यायस्व... सिद्धांतेप्रतिनिधेःनातिप्रन्यायेनसामानविध्यान्नोहः किंतुयथाम्नानमेवप्रयोगइति॥

१८

18

क्रम्यते। तावद्दवनेनाम्नुसद्दशाः पूतिका नियम्यंते। अतः प्रतिनिधिनियमोयं॥१३॥ न प्रतिनिधौ समत्वात्॥ ॥ यदा प्रतिनिधिना प्र
योगप्रक्रांते सति तस्यापचारो भवति तदा किं प्रतिनिधिसदृशमुपादातव्यं उत मुख्यसदृशमिति संशये वैकल्पिकन्यायेन प्रक्रांत
स्यैव तस्मिन्प्रयोगेंगत्वात्तत्सदृशमेवोपादेयं न मुख्यसदृशं। नैवं। न हि नीवाराणामंगत्वमस्ति प्रमाणाभावात् व्रीह्यवयवानां स्त
त्सत्तानुपादाने नान्तरीयकतया नीवारानुपादत्ते नांगतया। अतस्तदपचारे पुनरपि श्रुतावयवलाभाय व्रीहिसदृशमेवोपादेयं॥१४॥
स्याच्छ्रुतिलक्षणानियतत्वात्॥ ॥ यद्यपि प्रमाणाभावान्नीवारादीनामनंगत्वं श्रुतिलक्षणास्य तु पूतिकादेरंगत्वात्तस्य प्रक्रांतस्यापचारे
तत्सदृशमेवोपादेयं न सोमसदृशं। नैवं। न हि श्रुतिः पूतीकानामंगत्वमाह किं तर्हि तत्सत्तानां सोमावयवानां प्रतिनिधिनियमो ह्य येनाम
वेविधिरित्युक्तं। अतस्तदपचारेपि सोमसदृशस्यैवोपादानं॥१५॥ मुख्याधिगमे मुख्यमागमो हि तदभावात्॥ ॥ यदा मुख्यमलभ्यं मत्वा
प्रतिनिधिमुपादातुं प्रस्थितः पश्चात्तरा मुख्यं लभते तदा किं मुख्यमेवोपाददीत उत प्रतिनिधिमिति। प्रतिनिधेः संकल्पितत्वाल्लब्धेपि मु
ख्यमनादृत्य प्रतिनिधिमेवोपाददीत अन्यथा मिथ्यासंकल्पापत्तेः॥ उच्यते। यथाशक्ति वा स्वार्थं संपादयामीत्येवं संकल्पितत्वेन

प्रतिनिधेरिति। नीवारत्वादिना संकल्पाभावेपि विकल्पव्रीह्यवयवानामेव प्रतिनिधेरवयवानां व्रीहित्वेनैव सामान्यतः संकल्पितत्वान्मिथ्यासंकल्पापत्तिदोषपरिहाराय मुख्यं हित्वा प्रतिनिधिरेव
पादेय इत्यर्थः। उच्यत इति। नीवारत्वादिनैव विकल्पव्रीह्यवयवत्वादिनापि न संकल्पः इत्यर्थः। शास्त्रार्थं व्रीहिरिति यथाशक्ति व्रीहिभिर्यक्ष्ये इति संकल्पे सति सकलव्रीह्यंशसंभवएव विकल्पव्री
ह्यवयवोपादानं शास्त्रार्थः। शास्त्रार्थश्च संकल्पनीय इति न मुख्यसंभवे प्रतिनिधिः शास्त्रार्थः संकल्पितो भवतीति आह नचेति। सोयं न्यायो भावविधावपि तुल्य इत्याशयेन सामान्यत
उपसंहरति अत इति। द्वितीयपत्रे प्रथमपंक्तौ।

एवं वदन्नाववियोत्स्यतीति प्रतिनिधिग्रहणमुपल ... तथाकृतसंस्कारानर्थक्यम्
शास्त्रं खलु विधेयसंस्कारानुष्ठानमात्रपरं वा प्रयोजनपरं वा। तथाकृते मुख्यसंशयमाह तदेति। प्रतिनिधेरसंकल्पेपि तु संस्काराणामनुष्ठानान्त्यमाचपरं तच्छास्त्रं न भूयः प्रवर्तते तत्तु नः प्रवृत्तो वा पर्व...
...न्यते न वा। तथा संस्कारशास्त्रं किं प्रवर्तते न वेति संशयः ... शास्त्रं स्यात् ... धात्वर्थसाकरणं नेनान्यप्रयोजननिष्पाद्यनपरं शास्त्रं। न च प्रयोजनं मुख्य...
कथं स्यादित्याशयेन पूर्वपक्षमाह तत्रेति। नेति। धात्वर्थमात्रत्वे संस्कारानुष्ठानमात्रपरे शास्त्रे ... अननुरोध्या एव हि ते द्रव्यगुणत्वात्तेषां। द्रव्यस्य च सति संभवे मुख्यस्यैव प्राधान्याद्गुण्यार्थमुपादेय
धिना निष्पन्न इत्यर्थः। यान्यपूर्वकृतसंस्काराणामानर्थक्यापत्तिरुक्ता सापि न दोषः।

प्रतिनिधिस्वरूपं। नैवमुख्ये संभवति प्रतिनिधिः शास्त्रार्थो भवति। अतो मुख्याधिगमे तदेव स्यात्॥१६॥ प्रवृत्तेऽपीति चेत्॥
यदा पुनर्मुख्यं खदिरमलब्ध्वा प्रतिनिधिं कदरमुपादाय तक्षणादिषु कृतेषु वितसंस्कारेषु कृतेषु प्राक् पशुनियोजनात् खदि-
रं लभेत तदा किमुपात्तेन प्रतिनिधिना कार्यं कुर्यात्। उत तत्त्यागेन मुख्यमेवोपादाय संस्कारांश्च पुनः कृत्वा तत्रैव पशुं नियुञ्जी-
तेति संशयः॥ तत्रोपात्ते प्रतिनिधौ निवृत्तव्यापारं शास्त्रं नान्यदुपादापयति। तस्मान्न मुख्यसंग्रह इति प्राप्तेऽभिधीयते। नोपादानपरं
शास्त्रं येन तस्मिन्कृते निवृत्तव्यापारं स्यात्। प्रधानानुष्ठानार्थं शास्त्रं तत्र प्रधाने सति मुख्ये प्रतिनिधिना क्रियमाणे विगुणं स्याद-
तः संस्कृतमपि कदरं हित्वा खदिर एव पशुर्नियोज्यः। एवं व्रीह्यादिषु द्रष्टव्यं॥१७॥ नानर्थकत्वात्॥ कृते प्रतिनिधिना नियोजने यदा
मुख्यमुपलब्धुं तदा कृतमपि नियोजनं साङ्गुण्याय पुनः खदिरे कर्तव्यमिति मन्वानस्योत्तरं॥ कृते नियोजने लब्धोऽपि खदिरोऽनर्थक एव।
नियोजनार्थं हि तदुपादानं तच्च कृतं न गुणानुरोधादावर्तयितव्यं। अतो नापहर्तव्यः खदिरः॥ अथवा सूत्रद्वयमिदमेकाधिकरणं
प्रवृत्तेऽपि प्रधाने मुख्योपादानं स्यादिति चेन्नानर्थकत्वादिति॥१८॥ द्रव्यसंस्कारविरोधे द्रव्यं तदर्थत्वात्॥ यदा तु पुनस्तत्कृत्वा तत्र

...प्रतिनिधिना कृतेऽपि कार्ये मुख्यलाभे तदुपादेयं न वेति मुख्यसंशयस्य त्वयं पूर्वपक्षमाह तदेति। नियोजनशास्त्रमपि हि अधिकारापूर्वपरमेव न विषयोऽनुष्ठानमात्रपरं अन्यथानर्थक्या
...धिकारापूर्वमुत्पद्यतामिति नियोजनं सांगं पुनः कर्तव्यं खदिर उपादेय इत्याशयः। कृत इति। अनेन रवाक्यार्थे हि यस्य रशास्त्रं तद्वारेवाधिकारापूर्वेण सर्वं प्रयुज्यते। नियोजन
...परमिति सिद्धपशुघ्ननपाकमणे प्रयोजकद्वारसिद्धस्तद्वारा नियोजनमधिकारापूर्वेण न पुनः प्रयुज्यत इत्याशयः॥
नशास्त्रं चावान्तरवाक्यार्थे पशुघ्ननपाकमणे...

३८

ननु द्वादशोक्तस्य न्यायस्य विरोधन्यायस्य देहपूर्वेण च बीजस्य द्वादशएवोक्ते न तदपवादके नीगगुणविरोधन्यायेनेह सिद्धांतसिद्धेः कथं पुनः प्रर्येपक्षोदयइत्याशंक्याधिकाशंकामाह खदिरेशं स्कामयीतादी सर्वे येष्वादीनां पूर्वकाल सेप्र धान स्यपूर्वा
त लमीषदपि न संपादितं भवतीति बलवत्यात् रहलतत्क्षणादीनां बहूनामनुग्रहेपि कदरस्य खदिरावयवबाहुल्यात् खदिरशास्त्रार्थोपि न्यूनः संपादितएव। किंचिन्तुसंस्कारोऽस्यावयवरूपः। खदिरलता ति त्याग सं नैव दोषः ज्ञातेरष्य
शा॰ दी॰ खदिरवपवीपल्लक्षणार्थत्वेन गुणत्वात् खदिरोपादाने तु संस्काराणां अत्यंतबाध एवस्यादित्याशयः। तेन कदरोपादानं एवं पेक्षायुक्तइत्यप संहरति ततइति। बहवइति। कदरोपादानेन खदिरत्वजातेः पल्लक्षिता त्याव
यव परित्यागोपि गुण न्हूतसंस्कारानुरोधादेवस्यात् न चासौ युक्तः खदिरत्वमात्रिर पियद्यपि खदिरावयवान्त्रितगुणभूते न तथापि संस्कारान्त्र दृश्याद दक त्वात्प्रधानकोटिनिविष्टेवेति तदनुरोधेनापि स
स्कारबाध एव युक्तइत्याशयः २

१९ णादिसंस्कारात्तां मयोग्यः खदिरो नियोजनमात्रेयोग्यः कदरश्च महासंस्कारयोग्यः तदा कस्योपादानमिति। खदिरोपादाने संस्काराणां (सर्व)
19 बहूनामत्यंतहानिः स्यात् कदरे पुनस्तेषामनुग्रहः। खदिरशास्त्रमपि किंचिन्न्यूनं संपादितं भवति। तंत्रस्तस्योपादानं। नेतदेवं। बहू
वोपि हि। द्व्यार्थ्याएव संस्कारास्ते बीनान्यत्र प्रयोजनं। तदन्वोन ततो द्रव्यपरित्यागो न युज्यते। ततः संस्कारहीनेपि खदिरस्यान्नि
योजनं। तत्र गुणादीनि लुप्येरन्न प्रधानेन विरोधतः॥१९॥ अर्थद्रव्यविरोधेर्थोद्रव्याभावे तदुत्पत्तिर्द्रव्याणामर्थशेषत्वात्॥ यदा पुनर
तितनुत्वान्नियोजनस्याप्ययोग्या खदिरलता भवति। तदापि किं मुख्यत्वात्सैवोपादेया नेत्याह। नहि तयोपात्तयापि कश्चिदर्थः का
र्यक्षमत्वात्। अत्र तत्त्वाद्धर्मोलब्धुपितद्वनाद्दरेण प्रतिनिधिरेव कदरः कार्यक्षम उपादातव्यः॥२०॥ विधिरप्येकदेशेस्यात्॥ दर्शपूर्णमा
सयोर्येदाश्चशेषपरिमाणाय त्रेषकार्येभ्यश्चावपर्याप्ताः पुरोडाशा जातिमात्रान्नि व्यक्तिसमर्थाः ब्रीहयो लभ्येलभ्यंते। नदा किंते रेव
पुरोडाशाः कर्त्तव्याः उत नीवारैरिति संशयः। तैत्र। भूयसां शेषकार्याणां माभूदत्यंतबाधनं। एकस्य ब्रीहिशास्त्रस्याकिंचिद्बाधस्त
युज्यते। नीवारोपादाने ब्रीहिशास्त्रमेकं विकलं भवति। ब्रीह्युपादाने पुनर्भूयसामत्यंतबाधः स्यात्॥ नैवं ब्रीहीणां प्रधानांगत्वे येन द्रव्यो

र्थविरोधात्ब्रीहीणां यागसाधनता किंतु पुरोडाशांगतेवशेषकार्यवदित्याशयः। ~~इत्यंतेसंति~~। अस्तातावद्व्रीहयः तथापि सतोपि अवयववाक्यविनोदितं तत्र भावासुरोडाशावस्थामापन्नोपुत्री ह्यवयव
वेष्वपि यागसाधयत्वं श्रौतं लैंगिकी च ब्रीहीणां साधनता न लक्ष भवतीत्यवयवात्मनेव ब्रीहीणां यागx प्रांगमेव ब्रीहx साधनं। तौ लैंगिकी उत्पत्तिश्चx भेदाx इत्यायेन बाध्यते न वयवात्ततापीति
एवं एवार्थद्रव्याच्चेष्टेब्रीहीहि। तेन नीवारोपादाने यागांगबाधापत्तेर्गगुणविरोधन्यायेन भयोव्यं। विरोधन्याया पोधने इत्कृतनार्थद्रव्याच्चेति चेति।

णमृतेभ्यः शेषकार्येभ्यः अंगगुणविरोधन्यायेन बलीयस्त्वं स्यात्॥ व्रीहीणामपि पुरोडाशप्रकृतितया तदंगत्वात्। उच्यते॥ व्रीहयो
पि पुरोडाशभूता यागस्य साधनी। तद्वैकल्ये प्रधानस्यांग हानिः प्रसज्यते॥ व्रीहय एव पुरोडाशत्वापन्ना यागं साधयन्ति
तेन नीवारोपादाने विकल्पाः स्युः ततश्च प्रधानवैगुण्यं स्यात्॥ तस्माच्छेषकार्याल्पेनाद्यव्रीहिभिरेव पुरोडाशः कर्त्तव्यः॥ छ॥ छ॥
इति शास्त्रदीपिकायां षष्ठस्याध्यायस्य तृतीयः पादः॥ छ॥ ॥ शेषाद्यवदाननाशे स्यात्तदर्थत्वात्॥ ॥ पूर्वस्मिन्पादे यथाशक्त्य
नुष्ठानगतो विचारो वृत्तः अतः परं पादद्वयेन प्रायश्चित्ताधिकारश्चिंत्यते॥ कीदृशेन निमित्तेन कस्मिन्नैमित्तिके प्रायश्चित्ते अधिक्रिय
त इति। तदिह तावदिदं चिंत्यते॥ दर्शपूर्णमासयोर्मध्यादवद्यति पूर्वार्धादवद्यतीति श्रूयते। यदा चावत्तस्य नाशदोषापहारादिर्भ
वति तदा किमस्य सर्वाणि हविंषि नश्येयुरपरे हरे पुर्वा आज्येनैता देवताः परिसंख्याय यजेतेति हविर्विनाशादिनिमित्तेन चोदिता
ज्ययागेनाधिक्रियते॥ उत तस्यामवस्थायां शेषादेव पुनरवदेयं। आज्येन तु निःशेषनष्टे हविषि चोद्यत इति। किं प्राप्तं। विनष्टे चाव
दाने पुनर्मध्यपूर्वार्धसंभवात्तावन्मात्रस्य वशात्स्वार्थत्वान्न तदेवावदेयं न हि विरंतरापेक्षायां याज्यं विधीयते। नष्टेऽतएव हविषि

स्येन

हविरंतरापेक्षा॥

त

वोदना॥ तस्माच्छेषाद् अवदेयं॥ एवं प्राप्ते ब्रूमः॥ कृत्स्नं खलु पुरोडाशं प्रकृत्य श्रूयते चव:॥ मध्याद् अवद्यतीत्येतद्धि कृत्स्नान्नावगम्यते॥ कृत्स्नस्य
हि पुरोडाशस्य यो मध्यदेशः सूदपादनको यः स्वस्योपरितनोऽङ्गुष्ठपर्वपात्रोऽवयवः सोऽवदातव्यः। यस्तु तस्याधस्तनोऽवयवः सोऽवदेयस्यापादान
भूतः न त्वसाववदातव्यः। अतो नासौ हविः। यत्तु हविस्तद्धि नष्टं तद्विनाशे च हविरन्तरमुत्पाद्यं। यदपि समस्तपुरोडाशसाध्यो यागस्तदपि
ह्यवदानेन नाशे तस्य विकलत्वादविकलं हविरन्तरमुत्पाद्यं॥ न तु न्यायतः पुरोडाशान्तरं च वचनेनाज्यं भवति। न च यस्य सर्वाणीति वचना
त् सर्वेषां हविषां नाशे आज्यमिति प्रमितव्यं। हविर्विनाशस्य निमित्तत्वात् सर्वनाशे वचनाविरोधात्॥१॥ अपि वा शेषभाक्त्वात् स्यात् प्रतिषिद्ध
कारणत्वात्॥ स्विष्टकृदिडार्थस्य नाशः किं शेषावदानस्य निमित्तमुत नेति॥ तन्नाशे शेषादवदेयं यागशेषप्रतिपत्त्यर्थत्वात्॥ विनष्टे
पि तद्द्रव्ये पुनः शेषसञ्ज्ञावात् पुनरवदायसंस्कर्तव्यं॥ सत्यं विद्यते शेषः स त्वागामिप्रतिपत्त्यन्तरगृहीतत्वान्न नष्टावयवपूर्वप्रति
पत्त्या संबध्यते। यस्त्वंशस्तस्य प्रतिपाद्यः स विनष्टः॥ न च द्रव्यान्तरोत्पत्त्याशङ्का। शेषप्रतिपत्त्यर्थानां द्रव्यान्तरे क्रियमाणानामार्थकत्वात्। न २
स्विष्टकृत्तु यद्यप्यपूर्ववानूतथाप्येकदेशद्रव्यत्वाद्द्रव्यान्तरस्याप्रयोजकः। यावनिकेन तु हविर्विनाशादिनिमित्ते वादितेनाज्येन तदनु

२०

ष्ठानमिष्टमेव ॥ ३७ ॥ घर्मे गृहीतस्य तु हविष्ट्वाभावात् प्रतिपत्तिव्यतिरिक्तापूर्वाभावेऽप्यलोप एव न्याय्यः ॥ ३८ ॥ निर्देशाच्छेषभक्षोऽन्यैः
प्रधानवत् ॥ ॥ शेषभक्षसंगादिदमधिकरणं ॥ दर्शपूर्णमासयोः शेषभक्षास्ते किमृत्विग्भ्योऽन्यैः कर्त्तव्या उत ऋत्विग्भिरेवेति संशयः ॥ तत्र
कर्मकरत्वादृत्विजां सर्वत्र भक्षेषु प्राप्तानामिडायां पुनः श्रवणमस्ति यजमानपंचमा इडां भक्षयन्तीति तत्र भक्षणेतरपरिसंख्यार्थमिडामेव
ते भक्षयन्तीति । तस्मादन्ये चान्ये भक्षयितार इत्याशंका निराक्रियते । यजमानस्याकर्मकरत्वेनाप्राप्तस्य प्रापकमिदं वचनं । अतोऽपरि
संख्यातत्वादृत्विग्भक्षान्तराणां तेषां प्रकृता एव कर्त्तारः ॥ ३ ॥ अर्थसमवायात् प्रायश्चित्तमेकदेशेऽपि ॥ दर्शपूर्णमासयोः कपालमधिकृत्य
श्रूयते भिन्ने जुहोतीति । तत्र संशयः किं कृत्स्नभेदो निमित्तमुतैकदेशभेदोऽनंतरोक्तमिति ॥ ॥ तत्रैकदेशभेदस्य नित्यत्वान्न निमित्तता ॥
का हवि त्वात्ताकृत्स्नस्य भेदो गृह्णेन्निमित्तता ॥ त्रिपुराणां हि द्रव्याणां मिथः संघर्षणेन नित्यः केनाप्यंशेन भेद इति न निमित्तत्वं संभव
ति अतः कृत्स्नभेद एव निमित्तं । नैवं न हि संघर्षणमात्राद्भिन्नबुद्धिर्भवति संघृष्टमिति हि तदा मतिर्भवति न भिन्नमिति भेदनं चेह नि
मित्तं तच्चैकदेशेऽप्यनित्यत्वान्निमित्तं भवत्येव । द्वितीयपक्षवादी तु मन्यते । होमार्थं भिन्नसंस्कारो भेददोषनिबर्हणात् ॥ संनिपत्योप

हीरादिनिवृत्यर्थं त्रिपुराणामिति ॥

कारित्वेंतथासतिहिलभ्यते। आरादुपकारियानश्चन्यायास्यात्संनिपातिना। संन्निपातित्वपक्षेतुवाक्यंस्याद्विनियोजकं। आरादुपकारियात्वेतुप्र
क्रियाविनियोजिका॥ कार्यक्षमश्चसंस्कार्यः कृत्स्नभिन्नंनतत्तथेमं। नहिसर्वथाभिन्नंकपालमधिश्रयणायोग्यंभवति। अकार्योपयोगि
नश्चानर्थकःसंस्कारः तस्मात्तत्कार्यविरोधेनयत्तद्विहितांश्चेशनतेदोनजवतितदेवहोमइतिप्राप्तेब्रूमः॥ संस्कारत्वेनतत्वयेवंनिनुसंस्क्रिया
संस्कार्यत्वेहिभिन्नस्यनिमित्तत्वंनलभ्यते॥ निमित्ततांभावतोहोमोनित्यमैगंकृतोभवेत्। नित्यस्यानित्यसंस्कार्यसंबंधंतलमनेकधां। यद्यहि
भिन्नंसंस्कार्यत्वेनोपदिश्यतसंस्कारार्थत्वेनहोमोविधीयतेतदाभिन्नत्वान्स्यसंस्कार्यप्रतिपादनोपक्षयात्तन्ननिमित्तपरंस्यात्तत्असतिवनिमि
त्ते होमोयंनित्यांगंस्यात्॥ तदेवमापद्यतेनित्यंदर्शपूर्णमासयोर्होमेनोपकुर्यात्॥ भिन्नकपालसंस्कारद्वारेणेतिनचैतत्तत्संभवतिभिन्न
स्यकादाचित्कत्वेननित्यवत्कृतावभावात्सोयंनित्यानित्यसंयोगविरोधः। तस्मादेतद्भिन्ननिमित्ते होमोविधीयतेसर्वाविशेषादेकदेशाभेदे
कृत्स्नभेदेपिस्यात्॥४॥ क्षामेतुसर्वदाहेस्यात्एकदेशस्यावर्जनीयत्वात्॥ यस्यपुरोडाशौक्षायतितंयज्ञंनिर्ऋतिर्गृह्णातिसदातद्धविः
संतिष्ठतेअथतदेवहविर्निर्वपेत्यज्ञायज्ञस्यप्रायश्चित्तिरितिपुरोडाशक्षामनिमित्तःपुनःप्रयोगः। कृत्स्नैकदेशक्षामयोरविशेष

ञामइति। नतत्रेय ज्ञानियमो क्रिदय नावश्यं भावी दाहो नेयतस्तां सर्पः। पूर्वपक्षः
स्वाशयस्फुटयति अथेतियावति दरिद्रं धर्मितिलौकिकामन्यते तावन्नेवावर्जयेन्नो दाहातिरिक्तो दाहदूसाशयः। लौकिम
तेरेवानियततेनं वहूयतितन्नेति। के चित्साद मात्रे के चिद धं अन्यतदधिकमपि दग्धं मन्यते नतु भिन्न बुद्धिवदिह व्यवस्था स्तीति भावः २

णाभेदन होमवत्स्यादिति प्राप्ते अभिधीयते। क्षामेह विषिय तत्प्रायश्चित्तं तन्नपूर्ववत् किंतु सर्वदाहे स्यात्। कुतः। ऐंद्राक्षाणास्या वर्जनी
यत्वेन नित्यत्वान्निमित्तत्वायोगात्। अर्थवर्जनीयदाहातिरिक्तो दाहको ऐंद्रेऽपि वर्त्तमानो निमित्तं सं दित्युच्यते॥ तन्न। अपरिज्ञाना
दिहावर्जनीयो दाहो नाधिकइति तस्मात् सर्वक्षामि हनिमित्तं॥५॥ यथाश्रुतीति वेत्॥ दर्शपूर्णमासयोर्दोहो प्रकृत्य श्रूयते यस्योभ
यं हविरार्त्तिमार्छेदैंद्रं पंचशरावमोदनं निर्वपेदिति। तत्र संशयः॥ किमुभयार्त्तौ पंचशरावउतान्यतरार्त्तावपीति। ग्रहाधिकरण
न्यायेनोद्देश्यस्य निमित्तस्य विशेषणमविवक्षितमिति। स्थितमेव। न तु निमित्तस्वरूपमपि मे अविवक्षितं। इह तु यथा नार्त्तिमात्रं निमित्तं
न हविर्मात्रं मिलितं तु निमित्तं एवमुभयशब्दाम्नानात् त्रयमपि मिलितं निमित्तमस्तु तस्मादुभयार्त्तौ पंचशरावइति प्राप्ते ब्रूमः। यच्छब्दो
पक्रमे यावन्निमित्तं पर्यवस्यति। तावच्छ्रुतं ततोन्यत्तु श्रुतमप्यविवक्षितं। यस्यार्त्तिमार्छेदित्येतावता यत्किंचिदितिगम्येत। तद्वनि
ऩ सूनिमित्तेन वितुमर्हति। सर्वस्य हि सर्वदा यत्किंचिद् विशीर्णं भवतीत्यत तश्चिंतितन्निमिषितादि। तथा यस्य हविरिति। हविषोपि नित्यत्वात्
तावेत्र्यमात्र्या हविर्विशेषव्यो। तावतावनिमित्तप्रतीतिपर्यवसानादुभयपदं निमित्तरूपे न प्रविष्टं। अथोभयविशिष्टमेव हविर्निमित्तं

प्रतिक्षणं किं विदुसस्यतेनत्र्यतिवेतिस्याद्यात् २ त

ग्रा-६।४

२२ नार्त्तिविशिष्टमित्युच्यते तदपि नित्यं। अथ यस्योभयमार्त्तमित्यार्त्तिविशिष्टमुभयं तद्विशिष्टा वा आर्त्तिर्निमित्तं न हविः। तदप्युक्तं॥ यस्योभयमार्त्तमिति किं तदुभयमित्याकांक्षा स्यात्। तस्माद्धविःशब्दान्निर्दिष्टौ तावदवश्यं विवक्षितौ। एवं तु हविर्विवक्षा तत्तदुभयपदसंनिधानात् तद्विशिष्टं सप्तम्यां संबध्यते न स्वरूपेणेति चेत्। नायं चैव हविःशब्दार्थे दित्यनेनाख्यातेन संबध्यते ततश्चोभयपदमप्यसमस्तत्वान्नैव संबध्यते न हविषा नामपदानां परस्परासंबद्धानां आख्यातेन संबंधात्। तत्र यदि यस्य हविरार्त्तं

22 यस्योभयमार्त्तमिति द्वयं निमित्तं कल्प्यं वशात् वा विधीयते तथा सति निमित्तयोरूपादयानामिवारुणादीनां क्रियया वशीकारासंभवान्निमित्ताभ्यामेव क्रियायां वशीकृतायां प्रत्येकसंबंधनिमित्तो वाक्यभेदः॥ पुनरपि हविरार्त्तिश्चान्यतरात्तविविशिष्टेति तच्चापि नैमित्तिकं स्यादिति सिद्धं नः समीहितं। उभयार्त्तिमात्रमनिरूपितं न निमित्तं भवतीत्यविवक्षैवावशिष्यते। यद्यपि वोभयपदमाख्याते हि ना हविषा संबध्यते तथापि यदि हविःस्वरूपमुभयपदेन संबध्यते हविःस्वरूपं वा स्यात् तथा सति हविरार्त्तिसंबंधस्य निमित्तत्वात् पुनरस्मत्पक्षसिद्धिः। अथ तूभयपदानुरक्तमार्त्यां संबध्यते तदनुरक्तं वोभयपदेन। तन्न। न हि पदद्वयं हविषा संबध्यमानमितरसंबंधं यावद्वि-

सद्धगतो विति मध्यर्थमार्छेदिति गम्या मार्त्तिं विना नैव पर्यवस्यतीति तत्रैवान्तर्गतप्रायत्वादार्त्तिमिति नोक्तं। यजमानपंचमा इडां सादो समासे प्रागेव क्रियान्वयाद्विशिष्टावगतेरसमस्तत्वादित्युक्तं। नामपदानामिति षष्ठ्यंतव्यतिरिक्तानामिति ज्ञेयं। तस्माद्दशरात्रे दक्षिणेति उप[illegible]पदान्वयाभ्युपगमात्। एवमेवार्थवादादिप्रसिद्धसामानाधिकरण्ययोगिकशिपिविष्टादितो समानाधिकरणप्रयुक्तविश्वादिशब्दव्यतिरिक्तानामित्यपि ज्ञेयं। आख्याते न [illegible]रासंबद्धानामेकदक्षिणापदान्वयाभ्युपगमात्। 22

प्रायुक्तदोषग्रस्ततेष्यनुपपत्तापत्ये नपक्षं दोषांतरमाह तथापीति। यथैकस्तेन गृहेण चव मंत्रे विशेष्यमाणे एकैकेनेतरेतरनिरपेक्षेण विशेषणाद् देश्यत्वेन चाविवक्षितसाहित्यो देकमात्रे च ग्रहमात्रे चोदश्यमाण
घटेत पंथा पीत्यर्थः। एतद्दोषपरिहारार्थं त्वन्यतरविशिष्टानिरूपयतरणविशेष्यइति पक्षांतरं। अयमपि पक्षः पूर्वकदूषणेनासंभवेव अभ्युपेत्यापि निं प संदूषणं तत्रमाह अन्यतरेति विषय। हविरोति। मा छेदिति प
चरुरूपं हविष विशेषणाय ग्रहणमत्र्यायपुनर्वद्ध विषा विमोद्देदित्यत्र घटत घटस्वा न्यमिस्र न्यत्वेन विशेषणाय पदत्रयमनु भयत्वे स्याननिमित्तताव गत्येय स्यु तिपदमप्याव तेति एवमनुभयत्वानुत्तक्रो या आ

लंबते कारणात्वाद्धविःस्वरूपेतोवसंबंधसंभवात्। तथार्त्तिरेवोभाभ्यां विशिष्टा निमित्तं स्यात्तथाप्येकैकेनेतरेतरनिरपेक्षेणादि
शेषणान्निमित्तत्वेनवाविवक्षितसाहित्येऽद्धविरार्त्तिमात्रमुभयार्त्तिमात्रं वनिमित्तं स्यात्। अन्यतरानुरक्तायास्तु अन्यतरेणासंबंधे
द्विरूपत्वारणाद्वाक्यभेदः स्यात्। अतोनान्यं निमित्तसंनिपाति। तत्र वार्त्तहविर्मात्रमुद्दिश्यपंचशरावे विधीयमाने यद्यन्यत्वं हविषि वि
धीयेत ततो वाक्यभेदः। परिच्छेदकत्वेनवविधीयमानं विधीयेत। यावन्निमित्तंव नैमित्तिकानुष्ठानस्य निश्चितत्वान्न परिच्छेदकाकांक्षा।
निश्चितवसर्वत्र नैमित्तिकविधीयमानमप्युक्तयत्वं परिसंख्यार्थं स्यात्। नचैकेनवाक्येन विधिःपरिसंख्यावसंभवतीत्यादिदूषणजातं
ग्रहाधिकरणोक्तमनुसंधातव्यं। तस्माद्धविरार्त्तिमात्रं निमित्तं। उभयपदत्वेवं योज्यं नसायं दोहार्त्तिरेव निमित्तं नप्रातर्दोहार्त्तिरेव किंतु
उभयमपि परस्परानपेक्षं निमित्तमिति॥६॥ होमाभिषवभक्षणानि वषट्कृत। ज्योतिष्टोमे श्रूयते अभिषुत्य हुत्वा भक्षयंतीति। तत्र कि
मभिषवो होमश्च प्रत्येकं भक्षस्य कारणं। उत संहत्येति। उद्देश्यत्वान्नसाहित्यं योग्वाक्यं विवक्षितं। ततः प्रत्येकमेवाभ्यां भक्षणं प्रति
भूयते। नह्येवमेकेनैववाक्येनाभिषवहोमौ निमित्तत्वेनोद्दिश्य भक्षणं विदधतात साहित्यमपरं प्राक्यं विधातुं वाक्यभेदप्रसंगात्। अतः प्र

प्रनचेनउभयत्वंविशिष्टं तन्निवर्त्यत इति पक्षांतरं शंकते तच्चेति। अत्र न केवलं पदचतुष्टयस्यैवार्थः। किंतु निर्वपेदिति निपर्यापि यथाय्योद्देशेन समागविधेः सति पुनरुद्देश्ययोः
एकत्वविधानमन्यत्वे गृहेद्वितीययोः समासे निःविधेयत्वे दूषणांतरमाह तत्रेति। अनंतरोक्तपक्षे एवदोषांतरमाह परिच्छेदेति। यथा संमार्गे वा वस्त्रस्कार्ये संस्कारो चेन्निश्चयादव
मिहापीत्यर्थः। तत्रैव दोषांतरमाह निश्चितेति। विशेषत्वानुपपन्नेपि तच्चदोषांतरमाह नचेति॥५
रूपि होमाभिषवयोर्द्वयोर्निमित्तयोर्निपुत्सभक्षयंति तुल्याभक्षयंति साहित्यविवक्षानिमित्ते न स्कनेष्यात् रसाशयः। उभयत्र प्रतिनिमित्ता भ्यां भ
यतद्दूष्यव्याहार्यं

नन्वेवं तर्हि उपादेयकर्तृविशेषणत्वेन उपादेययोर्होमामिषयोर्गुणभूतयोः प्रधानभूतभक्षणमेव प्रयोजकं स्यादित्याशंकामपाकर्तुं प्रयोजनान्तरप्रयुक्ते ति होमामिषविशेषणं। नन्वेवं कथं तयोः
रिति यामिनिमित्ततो किंविसार्थं क्वचिप्रयुक्तयोरेवतयोरनुष्ठितयोस्तोककर्त्रानुष्ठीयते भक्ष इत्यर्थाद्धोमामिषयोर्निमित्तत्वं जातं यथासाशदश्यादौ वैश्यवादे विस्माहतवेति। २
नत्वा धानमेवपुनरत्र विधीयते तत्राग्निहृदयोत्पादकस्य भावाद निद्धयानुगमप्रवस्यात उच्यते प्रथमावगतनिमित्तानुरोधेन नेमि। तो के नेयेक मोतरमेवास्फ तत्रैपुनरा धानलु
गततदेवेतिवाच्ये यादशेतादशमेवस्फ के। सर्वैर्वादशः पूर्णमासासाविस्मादिवदाख्याता भावेन भावनानवगमनकर्मान्तरप्रमाण्या भावादिति कर्तव्यता नपेक्षस्यो नो मध्ये
स्येकमेवनिमित्तत्वं। उच्यते॥ निमित्तत्वेन च दैवमेकैकस्य निमित्तता।। होमामिषवकर्त्ता तु नक्षांगत्वेन बोध्यते। द्वितीयानिर्दिष्टसोमसं
स्कारार्थोमिक्तः तथातिप्रयोजनांतरप्रयुक्तामिषवहोमकर्तृगुणत्वेनोपादीयमानो विवक्षितविशेषणो भवति। तत्रार्थिकं होमामिषयो
निमित्तत्वं न्याय्यं। अभिषवहोमसमानकर्तृकं तु नक्षणं शाब्दं। तेनाभिषवसमानकर्तृकत्वं होमसमानकर्तृकत्वं च द्वयं विवक्षितसाहि
त्यलक्षणं। ॥ अतो येनोभयमनुष्ठितं स एव भक्षयेत्॥ ७॥ पुनराधेयमोदनवत्॥ ॥ यस्योभावग्नी अनुगतावभिनिम्रोचेदभ्युदियाद्वा पु
नराधेयं तस्य प्रायश्चित्तिरिति। किमुभयानुगमो निमित्तं उतान्यतरानुगमोपीति। समस्तपंचदशरात्रवन्न्यायेनान्यतरानुगममात्रं निमि
त्तमिति प्राप्ते अभिधीयते। सत्यं निमित्तवेलायामुभाविद्यत्वविवक्षिते। नैमित्तिके तु नैवैतदेकस्योत्पादनक्षमं। पुनराधेयं हि वाक्यांतरेण
यादृशमवगतं तादृशमेव गार्हपत्याहवनीययोरुदयाभिनिम्रोचनवेलायामनुगतयोः उत्पादकत्वेन बोध्यते। तच्च सहितयोरेव तयो
रुत्पादकमवगतं नान्यतरस्येति तादृशमेव विधीयमानं अन्यतरानुगमेन कार्यं कर्तुं क्षममिति उभयानुगमे स्यात्॥ ८॥ पंचदश
रात्रवत्तु अव्यक्तत्वात्प्रतिनिधिः स्यात्॥ ॥ यस्योभयं हविरार्तिमार्छेदैंद्रं पंचदशरात्रमोदनं निर्वपेदिति किमार्तं दोहप्रतिनिधित्वेन पंचदश
यपदेनाधानधर्मलक्षणानुपपत्तेः प्रथमावगतनिमित्तानु ३१ रोधेन नैमित्तिकमशक्यं नेवमितिनैमित्तिकाधानानुरोधेनैव निमित्तं नपुंसिस्या शस्सः
अन्यतरेति कार्यार्थाहस्यनिःसाचाक्षिविद्यमाने तेनैव कार्यसिद्धे नष्टत इत्याशयः। ननु सरूपसाधेते उभयोरूपकार्या भावारूपे (शाखांतरे अग्नीआदधीतेति ४)
स्थितस्याधुनोसन्नस्यवात्याxन्यx गोस्फ। नाउसन्नस्यस्याग्नेर्यावज्जीवं धारणम... गनुद्धासयत इतिपरित्यागदोषश्रवणादिति ८
प्र॰ पं॰ पंचरात्रवेणैवसान्नाय्ययागः सि॰ लौकिकदधिपयोभ्यां सायागः इदं तु यागांतरं नैमित्तिकं कार्यमिति॰

[illegible]

रावोमावास्याकर्मणाएवसाधनंविधीयते उत कर्मांतरं हविरार्त्तौ निमित्ते चोद्यत इति॥ ॥ आर्त्तत्वाद्द्रव्यं रन्यत् कर्मणो द्रव्यमीप्सितं। लाघ
वविधेरेवमतो द्रव्यविधिर्भवेत्। ननु पंचशरावपरिमाणमादन द्रव्यमिंद्रश्चदेवतेति बहवोर्थाः प्राप्ते कर्मण्येवं विधीयेरन्। पंचशरा
व [illegible] वा बह्वर्थमेकं विधास्यामः। तेन बहुव्रीहिणान्यपदार्थः ओदनपंचपरिमाणविशिष्टो विधीयते सान्नाय्यस्थानापत्त्या
वतद्देवताप्राप्तेरिंद्रपदं नित्यानुवादः। तस्माद्द्रव्यविधिः उच्यते॥ स्थानापत्त्या हि नैकी ताप्राप्तिरिंद्रस्य लभ्यते। महेंद्रस्या
पि सद्भावात्तस्मादिंद्रो विधीयते॥ प्राप्तकर्मणि नैकेन विधिना द्रव्यदेवते। शक्ये विधातुं ताभ्यां तु विशिष्टं कर्म चोद्यते॥ ८॥ स
त्यामने तत्स्थानात्रे॥ ॥ तदिदं कर्मांतरं किममावास्यां प्रत्यामनेत उत तत्स्यापवर्गमिति संशयः। तत्र पंचशरावः कार्यमपेक्ष
ते दोहयोश्चार्त्तत्वादमावास्या निवृत्तेति तत्कार्यं साधनमपेक्षते न योगाकांक्षावशात्संबंधः। तस्मादामावास्ये कार्ये विधीय
मानः पंचशरावयागस्तस्याः प्रत्याम्नायः स्यात्। तस्या देवं यद्यमावास्या निवृत्ता ननु सा तथा। पूर्वद्रव्यविनाशेपि द्रव्यस्यान्यस्य
संभवात्। संभवति पयोंतरे दध्यंतरे च नामावास्यानिवृत्तिः। अनिवृत्तायां च तस्यां न तत्कार्यं साधनमपेक्षते। द्रव्यविनाशोपजनि

अत्युदयष्टि सिद्धांतन्यायेन पूर्वपक्षमाह आर्त्तयोदिति। तत्र चवि भजेदिति द्वदेवतापूनर्यविधानादन्यादेवताकांक्षिता इह तु पूर्वद्रव्यस्यार्त्तत्वाद्द्रव्यांतरमाकांक्षितमित्येव विशेषः। प्रकृतकर्मप्रत्यभिज्ञा तदाको [illegible]

[illegible]

।नि अ.प्र. पंचदशाराववागस्य प्रधानत्वात्प्रयोगमध्ये तद्विस्मृतौ प्रयोगांते पुनः कृत्स्नांगोपेतः स कार्यः सिद्धांतं गत्वा न्तेति।१
पृ.

२४

तद्वैगुण्यसमाधानं त्वपेक्षितव्यं। अतस्तदुपकारेणामावास्यांगं पंचदशरात्रः॥१०॥ विश्वजित्त्वप्रवृत्ते भावः कर्मणि स्यात्॥॥ यः सत्राया गुरते स विश्वजिताऽयजेतेति॥ किमागूर्य प्रवृत्तस्य विश्वजित्तुताप्रवृत्तस्योताऽनयोरिति संशयः॥ द्वयोरपि भवेत्कस्मात् विशेषस्याश्रुतत्वतः॥ प्रवृत्त एव वा कुर्यात्तत्सत्रांगं हितं तथा भवेत्॥ तत्र फलं न प्रकल्पयितव्यं भवति। निमित्तं मिश्रकं तिवैयर्थ्यान्नत्वेतदपि युज्यते। साधारण्ये च वैरूप्यं कल्प्यं पुरुषार्थतः। यच्छब्देन ह्यागुरणं निमित्तं प्रतीयते प्रवृत्तस्य वागुरणं न निमित्तं भवितुमर्हति। तत्र निमित्तश्रुतिरुपरुध्येत। साधारण्यपक्षे तु प्रवृत्तं प्रतिक्रत्वर्थत्वादप्रवृत्तं प्रति पुरुषार्थत्वाद्वैरूप्यं स्यात्। अथोभौ प्रति पुरुषार्थत्वेन विधीयते। तथा सति फलकल्पना तावदवश्यंभाविनी तत्र प्रवृत्तस्यानपेक्षितविधानं स्यात्॥ न हि सत्रमागूर्य कुर्वतः किंचिदपेक्षितं यस्तु तत्र फलाय सत्रमागूर्य कृतश्चित्कारणात्तत्राप्रवृत्तस्ते सत्रफलप्राप्तये परब्धाकरणदोषपरिहरणाय च साधनमपेक्षमाणस्य विश्वजिद्विधानमपेक्षितार्थं भवति। तस्मात्सत्रमागूर्याकुर्वतः प्रायश्चित्तमिदं॥११॥ वत्ससंयोगे व्रतचोदना स्यात्॥॥ कः प्रायश्चित्ताधिकारे स्य संबंधः॥ उच्यते॥ विश्वजित्सत्रे प्रवृत्तस्याथाप्रवृत्तस्येति विचारिते तत्प्रसंगाद्वत्सापाकरणलक्षितो व्रतकालः किं सान्नाय्ये

बर्हिषेति। बर्हिष्पूर्णमासेन मनुष्या न स्यत्याहुतेपक्षेप्याशीः साधनन्नियमविध्यपोगाद्बर्हिषेतिकाललक्षणानिश्चयात्तस्याथपाठेन वत्सान्वाकोपि साधुरेवेति सिद्धान्ते हेत्वीतरस्य चना धान्नुदा
हरण न्नलमे। पिबर्हिर्वाक्यमुक्तं। तत्रबर्हिषेसनेन बर्हिर्लवनाख्यो न्येपर्युसर्ज्जकुर्व न्नादानानन्तरमिति काललक्षणाव्रतनियमवर्ज्जनं उपैतिकरोतीत्यर्थः। यस्तु पयो व्रतं ब्राह्मणस्येत्य
वाग्सराजन्यस्येत्यादिकव्यसामानाधिकरण्येन व्रतशब्दप्रयोगः स व्रतयति इति व्रतमिति यौगिकः १ नेति। करणत्वा पौगापिक मत्यमेव वत्सस्य स। न च तत्तीयाविरोधः। सनोरितिद्वितीयायाः
तृतीयार्थस्यवेहतृतीयायाद्वितीयार्थलक्षणापपत्तेरितिश्रेयान्तुपन्यासमिरस्येति अथेति। अथाक्यत्वादर्थविशासनाक्षेपः स्यादित्याशंकामवयविनः साधनत्वस्यागापसानिरस्येति विशास
नदीति। अथावर्जलोदवर्मा। सव्वलक्षणास्यात्तत एवन सक्ता घोतो।

प्रवृत्तस्य च तास्सान्नाय्ययाजिनोपीतिविंतापतिता। तदुपोद्घातत्वेन प्रथमं काललक्षणैव प्रतिपाद्यते। बर्हिषा पूर्णमासे व्रतमु
पेतिवत्सैरमावास्यायामिति। किमयं वत्सविशिष्टव्रतविधिरतव्रतानुवादेन वत्सविधिः। उत वत्सापाकरणं व्रतकालोपलक्षणमि
मितिसंशयः॥ तत्र वत्सविशिष्टव्रतविधानं। रागप्राप्तत्वाद्भोजनस्य तदनुवादेन वत्सविधिः। न वत्सस्य व्रतेपादानादिवत्कर
णत्वं संभवति। अथ वत्समेव व्रतयेत्त दत्ताकं। विश्वासनेन वत्सव्यापातः। विध्यंतरं वपुरावत्सानामपाकर्त्तौ दंपती अश्नीयातामिति
विद्यते तेनैतद्वैवाक्यं। अतो व्रतोपायनस्य वत्सापाकरणेन काललक्ष्यते॥१२॥ कालश्चेत्सन्नयत पक्षे तल्लिंगसंयोगात्॥ किमयं का
लः सान्नाय्ययाजिन एव व्यवस्थासान्नाय्ययाजिनोपीति विचारः॥ तत्र सान्नाय्ययाजिनो वत्सापाकरणाभावात् न तल्लक्षितकालसंभवः।
ननु वैकल्पे अनाम्नायामपि लजनपायोहि कालस्येति वक्ष्यते संस्थितत्वाग्नीषोमीयासावपि आग्नेयेन तदुपलक्षणासंभवः। इह वत्सापाकरणा
मेवोपलक्षणं तदभावे केन कालो लक्ष्येतेति विशेषात्रीका॥ उच्यते॥ सर्वथा तावदुपलक्षणमेव वत्सापाकरणं तद्यस्यकालधारेणाव्रत
कालंलक्षयति॥ तदयमर्थः यो वत्सापाकरणकालस्ततः पूर्वकाले व्रतमिति। स चायमग्न्याधानात्प्रभृत्यनः कालोसान्नाय्यिनोपि

नासोमयाजी संनयेत्

उपलक्षणानेकत्वएवडुपलक्षणापायेप्युपलक्ष्यं नापैति। तदाशंकिन्याय: तत्रैकनापि विधेयनिरूपणोपपत्तेः उपलक्षणेकत्वेनासोन्याय: सभवीतेनाविनाविधे
पस्येवनिरूपयितुमशक्यत्वात् आर्स्यं व्रतविषा। कालांतरेप्यतिप्रसंगापत्तेश्च। कालमात्रप्रसंगे चविध्यानर्थक्यादितियेषम्येयासमाधत्तेसत्यमिति ३
नन्वेवं दर्शपूर्णमासानुष्ठानेपि पौर्णमास्यमावास्यारूपतत्कालो ध्वंसो मानुष्ठानमात्रेण दर्शपूर्णमासाम्यामिष्ट्वा सोमेन यजेतेति अनुष्ठितार्थस्यादिस्तत आह तदिति। द्विविधः पदार्थोन्नतो नावीचात
त्रतस्यकालविशेषणत्वे स्वरूपत एव संभवति। भाविनस्तु कालविशे

तस्यकर्तव्यत्वेन ज्ञातेयद्वत्सापाकरणं यश्चैव दीयावे चः कालः ततः पुरेतिवा
क्यार्थ इति भावः। कोसौवेधः कालइत्यत आह सचेति। स चाहृतसोमयागस्याप्यस्तीति युक्तः। सिद्धोलइत्याह असान्नाय्यीति १

नतु प्रस्तारप्रहर प्रस्तारस्यैव शाखाप्रहरणे शाखायाः प्राधान्यं स्यादत आह अयमिति। नेदकप्रमाणाभावान्न प्रहरणद्वयमिहापाते किं त्वेकमेव तच्च प्रस्तारमिति द्वितीयासप्तम्या तत्प्रतिपन्निमन्न मिहानन्यत्वेन तु शाखायां द्वितीया

भावात्तदुद्देशेन विधी × र × यते तत्र च प्रस्तारमिति द्वितीया नान्यथा शक्यानेतुं तृतीयातु सहत्वमात्रेणाप्युपपन्ना। न च प्रस्तारप्रतिपादकं यत्प्रहरणं तच्छाखाप्रतिपादकत्वेन विनियोक्तुमर्हमिति भावः।१५

शा॰ ५१४ यद्यकेन प्रहरणद्वयं प्राप्नुयात् तर्हि किं तु प्रस्तारप्रतिपन्निमन्न तमेव तच्चेन शक्यं शाखाप्रतिपादनोद्देशेन लभ्यते एवं शितदंगीकरोति प्रस्तारमिति। कुतस्य न हि प्रहरणानन्तरं च छाखाप्रतिपत्त्यर्थं विधी

यतेऽस्यत आह यदि चेति। शिष्येण सहागतो गुरुरित्यत्र यथा गुरुकर्तृकगमने सहभावान्यथानुपपत्त्या शिष्यकर्तृकगमनान्तरमाक्षिप्यते एवमिहापि प्रस्तारैककर्मकप्रहरणे सहभावान्यथा

नुपपत्त्या शाखाकर्मकं प्रहरणान्तरमाक्षिप्यते तच्च विधीयत इति भावः। न च मैत्रावरुणाय दंडप्रदानवदिति सप्तम्या द्वितीयारूपग्रहस्य सावगतदंडस्य प्रतिपाद्यैककर्मणो व्याप्तिप्रयमा

२५ संभवति॥ तस्मात्तस्याप्यनेन कालेनाधिकारः॥१३॥ प्रस्तरे शाखाश्रयणवत्॥१४॥ सह शाखया प्रस्तरं प्रहरतीति वचनं किं प्रस्तरप्रह

रणांगत्वेन शाखां विधत्ते उत शाखाप्रतिपत्तिः प्रहरणे प्रस्तरप्रहरणकाले विधीयत इति। प्रहरणांगत्वेऽसंनयतापि शाखा हर्तव्या

प्रतिपत्तित्वे तु नेति। पूर्वपक्षे हरते ज्ञेयेति रूपत्वात्तत्र प्रस्तरस्य गुणत्वात् शाखाया अपि सहशब्देन तत्तुल्यत्वावगमात् गुणभावमा

रकवाके न प्रस्तारं प्रस्तारं प्रस्तरो सन्नि त्रीकयन शाखायाय जो सा हि सप्रहरणमात्रे श्रवणाद्धरतौ व प्रस्तरस्य तेनो चेच प्राधान्याच्छाखाया अपि प्राधान्यमित्युक्तौ। इह पुनर्भवतु

प्रहरणे सहभावः। तथापि प्राधान्यं ज्ञेयं हि वाक्यार्थः यत्प्रस्तरं प्रहरति तत्सह शाखया नान्यथेति॥ शाखासंसर्गः प्र

25 स्तरस्य प्रक्रियमाणस्यांगं। मैत्रावरुणग्रहस्येव पयसः संसर्गः। यदि प्रस्तरप्रहरणकाले शाखा प्रहर्तव्या विधास्यते तस्यात्ततः प्रस्तरेण स

हशाखां प्रहरेदिति द्वितीयैव वचनं स्यात्। तस्मात्प्रस्तरांगं शाखा। ततश्चासंनयतापि प्रस्तरार्थत्वेन शाखा हर्तव्येति पूर्वः पक्षः।

सिद्धांतस्तु प्रस्तरं प्रहरेदित्ययमर्थः प्रस्तरं प्रहरणेन प्रतिपादयेत् सह शाखयेति। यदि च शाखापि प्रतिपाद्यते ततः शाखया

सह प्रस्तरः प्रतिपादितो भवति नान्यथा। तेन शाखा स्वारस्यात्तावच्छाखापि प्रतिपाद्येति गम्यते। नैव प्रकारांतरमस्ति येन प्रति

पादितं तत्रेष्टापत्तापरिहृतं चतुर्थ्यां यथा द्वितीयानिर्दिष्टः प्रस्तारः तथा शाखा दृष्ट्वा। यथान्तरीयानिर्दिष्टा शाखा न तथा प्रस्तार इति द्वंद्वात्र शाखाप्रतिपत्तिमिसनेनैव सः

२५

वाक्यभेदप्रसंगिगुणाकर्मभेद सर्वपक्षयत्रि अनेकेति। दध्यंश्चरुं श्रूतेचरु अस्यैतयोरपिवाक्ययोः प्रत्येकमनेकगुणोपादानाद्यथावाक्यविहितकर्मानुवादेनगुणविधियोगात् कर्मांतर आ
ख्यातानुषंगणविधेयेइतिवाक्यत्रयपूर्वपक्षपीष्यत एव। एकैकत्रत्वनेकगुणोपादानकर्मान्तरविनावाक्यभेदमापादयेदितिवाक्यत्रयसाधारणंतावदनेकगुणमाह अग्न्यादयइति [illegible]
कयोस्त्वधिकगुणद्वयंप्रत्येकमाह दधीति। दधिश्रूतेचरुः पक्षद्वौ विकेएवोपादेयौ उपादेयत्वेनप्रकृतग्रहणेप्रमाणाभावात्। मध्यमादीनांतूपादेयत्वेपिप्रकृतग्रहणमेव [illegible]
भागेनतंडुलान्संस्कुर्यादित्यादेश्यत्वात्प्रकृतग्रहणेसतितेषांप्रयोजनाकांक्षायांयद्देवसनेनतथामेवपरामर्शात्प्रकृतग्रहणसिद्धेः। अनेनयत्सिद्धांतेवक्ष्यते मध्यमादिभागेनतंडुलविभागो न विधेयः तद्धि
विभागवशेनेवार्थं सिद्धत्वात् अतस्तंडुलेशब्देनप्रकृतत्वविरुद्धमुक्तं तदेवतापनयोविधीयतइतितदपास्तम्। प्रकृतग्रहणायपुनर्विभागविधेरुपपन्नेति

अकालेचतुर्दश्यामामावास्यांसान्नाय्येनेष्टे ऽग्निविरहितेसद्भिः स्वपुरः अग्निः स्तात्पूर्वदिशिमध्यमांअट्टखंडंतं दक्षिणखंडाः उत्तरविष्णोः अखंडाः अग्निष्टोः अ ४ दक्षिणखंडाः।

पत्तिर्बाध्येत। किंवत्तत्रतत्रोपयुक्ताशाखापिप्रतिमपेक्ष्यते। नोपयोगांतरमतोपिप्रतिपत्तिः प्रस्तरप्रहरणं तु तत्कालेप्रतिपत्तिः
शाखायाः वर्हिस्यादित्येवं। अतः संनयतएवशाखाप्रहरणोरमिदमपिप्रासंगिकमेवाधिकरणं व्रतकालोसंनयतोपीत्युक्तं शाखाप्र
प्रहरणंतुनेवं किंतु सन्नयतएवेति। यद्वावत्सापाकरणं कालोपलक्षणमित्युक्तं प्रस्तरप्रहरणमपिकाललक्षणमित्युच्यते॥ १४॥ छ॥
इतिश्रीशास्त्रदीपिकायांषष्ठाध्यायस्यचतुर्थः पादः॥ छ॥ अभ्युदयेकालापराधादिज्याबोदनास्यायथार्थपंचकाराव॥ ॥ अकाले
प्रक्रांतेदर्शेप्रायश्चित्तमाम्नातं। यस्य हविर्निरूप्तं पुरस्ताच्चंद्रमाअभ्युदियात् सत्रेधातंडुलान्विभजे ये मध्यमाः स्युस्तानग्नये दात्रे
पुरोडाशमष्टाकपालं कुर्याद्ये स्थविष्ठास्तानिंद्राय प्रदात्रे दधंश्चरुं ये क्षोदिष्ठास्तान्विष्णवे शिपिविष्टाय श्रूते चरुमिति। तत्रसंश
यः किं कर्मान्तरमिदमुतप्रक्रांतस्यैवदर्शस्य देवताभ्योपनयोदेवतांतरसंयोगश्चबोध्यतइति। अनेकार्थविधायित्वात्कर्मांतरविधि
र्भवेत्। प्राप्तकर्मानुवादेननानेकार्थविधिः क्षमः। अग्न्यादयोदेवतास्तमुणाश्चप्रदातृत्वादयो दधिश्रूतयोश्चाधिकरणत्वं स्थविष्ठा
क्षोदिष्ठादीनांववरत्वमितिबहवोर्थानापूर्वविधिमंतरेणाक्यं तेविधातुं। तस्मात्कर्मांतरमेवाकालोपक्रमप्रायश्चित्तत्वेनविधी

ग्रा-६१५

यत्र त्वेम मध्यमादेः चोदयत्यासंप्रकृतप्रकरणे तस्मादतस्तावत्सिद्धे अर्थसिद्धोऽपि विभागो विधीयत इत्येतत्त्रीहि मध्यमेति। वाक्यभेदाभावेन गुणमात्रविधिसंभवेऽपि यद्वत् प्राप्यस्याग्नेयागतो देवस्यत्वादेव प्रकृतग्रहणसिद्धेर्वि-
नागविधिर्व्यर्थ इत्याशयः। मध्यमादेर्विनियोगः न भिन्न विग्रहः किंतु मध्यमादावेव द्रव्ये देवताया विनियोग इति। कस्मात् सिद्धो नेति विधेयो गुणस्समाह अत इति। नन्वपूर्वदेवतापनयो पिण्डनस्य च नेमित्तिके देवतान्तर-
विनिवेशादेवार्थसिद्धत्वात् विधेय इत्युक्ते अत्र तस्येति। आग्नेयदेवतान्तरविरहभावादर्थतोऽसिध्यन्विभागो वश्यमेव विधेयः स्यात एव चाज्यवाति रिक्तस्य विस्त्रयेऽपि विभागः सिद्धस्य देवतान्तरविधेर्नान्तरीयः
सोपनिबो धोऽप्यर्थवानिति आशयः। नन्वेवमप्यग्नये दात्रे इत्यादि चतुर्थ्या द्विपादग्नये च प्रजापतये चेति वत्कारकैकद्व्योरेकत्वे न्यापि दिशा स्यैतिवदेकद्व्यौ कावयिष्यत्र विधित्वाया कारस्यादिशब्दो का कारकमिति का-
रकैकत्वे व्याप्यास्ता विशिष्टप्रसिद्धेर्वत्त्वादिविशेषणस्यान्यत्रानुवादेकमेव कारकं चतुर्थी द्वयमिह वक्ति। दिशा सीतादसं अन्योन्यव्यभिचारात् द्विशिष्टस्य चोपसिद्धेरेकस्यापि द्रव्यत्वान्तरेणाघ्रेयदेन

२५ यत इति प्राप्त उच्यते ॥ प्रकृतप्रत्यभिज्ञानान्न कर्मान्तरचोदना ॥ प्राकृतीभ्यस्तदा [?] द्रव्यमन्यात्प्रउच्यते। न तावत्संभवत्यागतो पु-
रुततहाना प्रकृतकल्पनाविशिष्टविधानात्पूर्वकर्मान्तरकल्पनं न्याय्यं। संभवति वा तत्प्रकांतएव गुणविधानं। तथा हि। त्रेधा तंडुलान्वि-
भजेदित्यनेन तावन्मध्यमादिभावेन तंडुलानां विभागो न विधीयते॥ मध्यमादिविनियोगवशेनैवार्थसिद्धत्वादतस्तंडुलत्रैविध्येन प्रकृती-
हविस्त्रयमुपलक्ष्य तस्यापरिसंख्यो यागान्वयस्य पूर्वदेवताभ्यो विनियोगपनयो विधीयते। तं तस्यापनीतानां देवतान्तरसंयोगोपे-
क्षितो मध्यमादिश्रवणाद्विधीयते। मध्यमानां तंडुलानामग्निर्दाता। स्थविष्ठानां द धन्वश्चैन्द्रः प्रदाता। आतिष्ठानां च तस्य च विष्णुः शि-
पिविष्टः। न वानेकार्थविधानं दातृप्रदातृशिपिविष्टशब्दानां यौगिकानां श्रुत्यैवाग्न्यादिपदसामानाधिकरण्यात्तत्पदद्वयप्रतिपा-
दितं विशिष्टदेवताकारकमेकेन विधिनाग्नाक्यं विधातुं। अभ्युदये च प्रकरणे वत्सहृत् अपनयतीति वचनमस्ति तेन संप्रतिपन्नदेवता-
कयोर्दधिस्थविष्ठयोः शृतातिष्ठयोश्च सहपाकादर्थप्राप्तं चरुत्वं दधिशृतयोश्चाधिकरणत्वमिहानूद्यते। तस्माद्वाक्यभेद इदं कर्मत्वे
र्मान्तरत्वेऽपि चातञ्चनाभ्यासदर्शनमुपपन्नं भवति। तथा हि श्रूयते। यदि बिभियाद्दभिमोदेष्यतीति महारात्रे हवींषि निर्वपेत् फली-

कारकमिति का-
कारकं द्रव्यमेव तत
माद्ध्ये नोक्तमिति
विशेषः। (स्प४

नन्वनेन दधिशृतसंस्थविष्ठाणिष्ठानां चतुर्णामपि सहपाको विधीयेत ततश्च व्यवस्थितो दधिशृतयोर्निरपेक्षयोरधिकरणत्वानुवादोऽनुपपन्न इत्यत आह तेनेति। क्लिन्नदेवतयोः सहत्वविधेनैरपेक्ष्यविरोधः। पुनश्च सामान्यपार्थक्य-
करणासंपादनं च। एकदेवतयोस्सहसामान्यस्य सर्वमपि सहत्वविधो न विरोधः। स्यादयमेतत्त्रैव सहत्वादिभिः सर्वा। नन्वत्र साहित्यमात्रं विधीयतेऽपनयो। नत्वपनयनमपि। तत्सहितोऽपि श्रुतो य एव सन्न भवतीति कथं दृष्टः
अपनय उच्यते। सहशाखया प्रस्तरं प्रहरतीत्येतत्र यथा प्रस्तरप्रहरणे प्राप्ते शाखासाहित्यविध्यन्यथानुपपत्त्या शाखाप्रहरणमप्राप्तमाक्षिप्यते एवमिहापि अपनयोऽप्यतस्तु दृष्टं वा हविरसंस्कृतं तद्विध्यन्यथा-
नुपपत्त्या तु त्यद्देवतस्य दध्नोऽपि अपनयमप्राप्तमाक्षिप्यत इति २

२५

अर्हनातंचनार्थं निदध्यात् अभ्युदये च यदि देवे नियुञ्जीत न चेत्तान्याप्याग एवेत्यर्थः। तेनातंचनार्थं निहितेनातंच्य सिद्धेन दध्ना प्रचरेत्स्वकाले दर्शं कुर्यात्। ... तद्यदि। तिनन्यकालेऽप्युदयतो ...

सिद्धांतेऽत्र ... कार्यमिति ...

कृतैस्तंडुलैरुपासीत अर्घं दधि हविरातंचनार्थं निदध्यात् अर्धेन। यद्यग्न्युदियात्तेनातञ्च्य प्रचरेद्यदि न प्रातरन्येद्यु
रतेन ब्राह्मणं भोजयेदिति। तद्यदि कर्मांतरमभ्युदयेष्टिः स्यात्ततस्तत्र दधिश्च तयोरधिकरणत्वेन प्रणीता कार्ये विधेना
दुपादेयत्वेन प्रकृतग्रहणप्रमाणाभावात्। लौकिकमेव दधिश्रपणं कृत्वा सायंदोहेनापि कालेपि प्रक्रांतेन प्रायश्चित्तं निर्हि
तकालापराधदोषेणोक्तांतरितोपि द्रव्यः कर्तव्यो न दध्यंतरमुत्पाद्यं। तत्रातंचनमनर्थकं। तत्र प्रक्रांतस्य दध्नः ... स्त्यात्
दध्यंतरोत्पादे वा दृष्टद्रव्यं कल्प्यं। अस्मत्पक्षे तु तेन दध्ना प्रक्रांतस्य प्रयोगस्यानुष्ठितत्वाद्द्रव्यं श्वो दध्यंतरमुत्पाद्यमि
त्यर्थवदातंचनं। तत्र सायंदोहार्थे नैवातंच्यान्यायेनेत्येतावद्विधेयमिति लाघवं। तस्मात् कर्मांतरं॥१॥ उपांशुयाजेऽवद
नाद्यथाप्रकृति॥ तत्रैव चिंता॥ किमुपांशुयाजद्रव्यस्याप्याज्यस्य प्राकृतीभ्योपनयो नेति। अमावास्यायामप्युपांशुयाजो
स्तीति कृत्वा चिंतेयं। न त्वमावास्यायामुपांशुयाजोऽस्ति। वाचनिको हि तस्य पौर्णमासीकालः। उपांशु पौर्णमास्यां यजन्निति
कालविधिपरं हि दर्शवचनमिति सूत्रकारस्थितिः॥ तदुक्तं। सूत्रकारेणामावास्यायामुपांशुयाजमनिच्छता एतद्वपौर्णमासीविधि
त्यनाचोक्तेव स तिगौरव मिति भावः। प्र० प्रसंनयतएवेयमिष्टिः सिद्धांते तु उद्देश्यस्याहिंसाविवक्षयो औषधस्येव देवतापनय इति॥ ॥

तत्रेति। प्रारब्धापरिसमापनदोषपरिजिहीर्षयायत्र सा नाम्ये औषधे च देवतांतरसंयोगे विशास्यते तत्रैव विनागविधिः प्रवर्तत इत्याशयः। तंडुले ति। देवतांतरसंयोगादेवाग्नौ क्षिप्यतः ईर्यदेवतापनयस्य विभागविधिरनर्थकः। अ
तो हविर्मात्रस्यैव प्रहणं तस्य तंडुलशब्देनोपलक्षितस्य देवतापनय इत्याशयः। अन्यस्यापि देवतापनये कश्चास्मार्थवचनं भिस्यत आह तत्रेति। प्रहाणं कर्मतो विमुक्तः। एवं चार्थवत्त्वायाऽन्यस्यापि देवतापनये वचनाभावादिति वचनं चलो
द्वा· ध्या५ प्रारब्धापरिसमापनमप्यदोष इत्याह न चेति। प्र·दृ· यथा जहत्से वोपांशुयाजः सिद्धांते लुप्यत इति॥

२१ परत्वेनोपन्यस्तमिति। तथा च त्रयोदशाकोमास्यायामिति लिंगमुपपद्यते अन्यथा चतुर्दशत्वापत्तेः। तदप्युक्तं। पौर्णमास्यां यदा
ति स्योदे दर्शविषये सदा। प्रधानाकृतयः संतीति तदा सर्वोपपद्यत इति। तस्मात्कृत्वा विंशतिवेर्यं। उपवर्षस्तु वृत्तिकारो बहूक्त्वे शांखायनः
ब्राह्मणतोऽमावास्यायामप्युपांशुयाजो विहित इति दभिप्रायेणोर्यं विंशमाह। तत्राऽन्यस्य देवतांतरसंयोगाद्वचनान्न प्राकृतीभ्याप ते२
नयनं। तंडुलग्रहणेन तु प्रकृतहविर्मात्रस्य प्राकृतीभ्योपनयविधानात् अन्यस्याप्यस्त्येवापनयस्तद्वचनाभ्योपनीतं देवतांत
27 रे तावचनाभावाद संयुक्तं प्रहाणं भवति। न च देवताभावे यागः संभवतीत्युपांशुयाजो लुप्यते॥२॥ निरुप्तस्यान्यत्संयोगात्॥ ॥यदा
निरुप्ते हविषि चंद्राभ्युदयो ज्ञायते तदैव किं प्रायश्चित्तमुत कर्मोपक्रममात्र इति। तत्रावश्यं तावद्धविषां चंद्राभ्युदयो विशेषणं।
न च तदुदासीनं तस्य विशेषणं भवतीत्यवश्यं काचित्क्रियापेक्षिता। तत्र निर्वापस्य श्रुतत्वात्तद्विशिष्टमेव हविरभ्युदयविशेषणमि
ति नानिरुप्ते प्रायश्चित्तं। नैवं। हविरभ्युदियादिति तावदेव प्रवृत्तस्याभ्युदयसंबंधासंभवात् प्रवृत्तं हविरिति ज्ञायते। तावता च
निमित्तत्वोपपत्तेर विवक्षितो हविरुपपत्ववन्निर्वपः। तस्मादकालप्रवृत्तिमात्रं निमित्तमिति प्रागपि निर्वापादभ्युदये ज्ञाते कर्त

एकस्मिन्निति। द्वियहणमनेकत्वसाम्यात् त्रित्वस्याप्युपलक्षणं। ... तरसंयोगविभागस्य ... विभागविधिः प्रवर्तते इत्याशयः। तंडुले तिदेवतांतरसंयोगदेवार्थान्वि ... एवं देवतापनयस्यावि भाग वि ...
संयोगविधिः पदार्थे एवविभागविधिस्तु तदेकदेशेऽपि युक्त इति संशयद्वयमस्तं त्रिको टि ... पदार्थ एव विभागसंयोगयोर्विधिप्रवृत्तिरुतावयवेऽपि। तथा च संयोगविधिस्तत्रैव विभागविधिरुत ...
वचसंयोगविभागविधिप्रवर्तते मुष्ट्या न्तरा घेन ... निरुप्ते मुष्ट्यो ... संशयद्वयमस्तं त्रिकोटिकं मुख्यसंशयमाह किमिति। पंचमपंच ... मुष्टिनिर्वापस्यैकपदार्थता ... एकपदार्थे एव
... गयोः पदार्थावयवेऽपि च ... एवं वैकृतीभ्यो निर्वप्तव्यमिति ... पूर्वदेवताभ्यो ... प्राकृतीनि। निमित्तमात्रापेक्षत्वात् ... संयो
संयोगादवयवेऽपि संयोगः सिद्धः ... नैमित्तिकमिति ... सिद्धांतमाह सत्यमिति। एवं पदार्थे संयुक्ते ... नमिसत आह ... पदार्थ

व्यमेवनैमित्तिकं॥३॥अनिरुप्तेऽभ्युदिते प्राकृतीभ्यो निर्वपेदित्याश्मरथ्यस्तंडुलभूते ष्वपनयात्॥ कर्मप्रवृत्तिमात्रं निमित्तमि
तिस्थितं। नैमित्तिकस्तु देवतापनयो देवतांतरसंयोगश्च किं निर्वापोत्तरकालं तंडुलावस्थे हविषि कर्तव्यो निर्वापस्तु प्राकृतीभ्य
एवस्यात् ज्ञातेऽभ्युदये। उत वैकृतीभ्य एव निर्वाप इति संशये। तंडुलग्रहणात्तदवस्थस्यैवापनयः। नैतदेवं। हविर्मात्रोपलक्ष
णार्थं तंडुलग्रहणं। न स्वरूपेण विवक्षितं। तद्विवक्षायां हि दधिशृतयोरनपनयाद्देवतांतरसंयोगवचनमनुपपन्नं स्यात्। तस्मा
त्प्राङ्निर्वापादभ्युदये वैकृतीभ्य एव निर्वापः॥४॥ विनिरुप्ते वा मुष्टीनामपनयस्तद्गुणत्वात्॥ एकस्मिन्द्वयोर्वा मुष्ट्योः प्राकृतीभ्यो
निरुप्तयोरभ्युदयो यदा गम्यते किं तदा शेषं प्राकृतीभ्यो निर्वप्तव्यं उत वैकृतीभ्योऽथवा तूष्णीमिति संशये प्राकृतीनां प्रवृत्तत्वात्ता
एवावशिष्टे निर्वप्तव्यः। निमित्तानंतरं नैमित्तिकोऽपनयः संयोगश्च कर्तव्यः। तस्माद्वैकृतीभ्यः शेषं स्यात्। सत्यं। निमित्तानंतरं नैमित्ति
कं तत्र विभागस्य संयोगमात्रापेक्षित्वेनावयवेऽपि संभवादवशिष्टं निर्वप्तव्यं। प्राकृतीभ्यस्तावदपनेतव्य इत्येतत्तु [illegible]। वैकृतीनि
स्तु संयोगोऽस्यामवस्थायां न संभवति। तासां हि प्राकृतीनामवस्थाने संयोज्याः पदार्थेन च प्राकृतीनां वियोगो विहितो नावयवेन नैवं कृत्योपि

एवं देवतास्थाने विधीयत इत्यर्थः। ततः किमत आह यदेति। वैकृत्यो देवता विधीयमानाः प्रयोजनापेक्षाः प्रकृतदेवताप्रयोजने निर्वर्तिते विधीयंते तत्र सर्वदेवतानां निर्वापपदार्थे विभाना तदुपकार एव नि
ज्ञातोनावयवोपकारः मुष्टिरूपैवावयवकीर्तनमात्रं। ततश्च निर्वापोपकारे विहितदेवतांतरं निमित्ते सति प्रयोजनासंभवान्न शिष्टेऽवयवे भवति। विभागस्तु नानितो तत्प्रयोजनविधेयस्तत्र तज्जन्यरूपसंयो
गारव्या ... न विशदा ... वाचिनो लिङ्‌युक्तो ... जने वैगुण्य स्यान्निर्ज्ञातस्यैव कल्पना तस्य चावयवेऽपि प्रसक्तिः स्वाधीनप्रवृत्तिकेन निषेधेन कल्पयितुं शक्यत्वादित्य
शयः॥

शा॰ ६।५

२८ पदार्थेन संयोजितव्याः नावयवेन। न चस्मामिकृते निर्वापे वैकृतीनां पदार्थसंयोगः संभवति। तस्मात्प्राकृतीभ्यो पनीतो वैकृती
भिश्चासंयुक्तो वसिष्टो निर्वापं तास्तूष्णीकर्तव्यः॥ ५॥ सान्नाय्यसंयोगात् नासंनयतः स्यात्॥ ॥ किमयमभ्युदयेष्टिः सन्नयत एव
स्यादुतासंन्नयतोपीति संशये श्रूते वेरं दधनिवत्क्रमितिश्रवणादसंनयतश्च दधिशृतयोरभावान्नास्मिन्नैमित्तिके सामर्थ्यं॥
तस्मात्संनयत एवाधिकारः। सत्यं यदि दधिशृतयोरधिकरणत्वेन बोध्येयातां न त्वेवं वाक्यभेदप्रसंगात्। तेन त्वेकवाक्यत्वविष्णो
स्तं डुलानुदिश्य देवतांतरं दध्यधिकरणत्वं चमत्कोति विधातुं। अतस्तंडुलानुद्दधिशृतेवोदिश्य देवतामात्रं विधीयते। न वोद्दस्य
२८ नां साहित्यं विवक्षितं। अतो संनयतो दधिशृताभावेपि तंडुलानां देवतांतरसंयोगः कर्तव्यः॥ ६॥ साम्युत्थाने विश्वजित् क्रीते विभाग
संयोगात्॥ यदि सत्रायदीक्षितानां साम्युत्तिष्ठासेत्सोममपभज्य विश्वजितायजेतेति। किमयं विश्वजित्क्रीतराजकस्यैवोत्थाने उता
क्रीतराजस्यापीति विचारः। नैमित्तिकमिदं सोमविभागेन विशेषितं। नाक्रीतराजकस्येत्युक्तं क्रीते न वेदतः॥ उच्यते॥ यदि सोमविभा
गोयमंगत्वेन विधीयते॥ तत एवं न वेदेष तस्यर्थप्राप्तो न बाध्यते॥ क्रीतराजकस्य तावदर्थप्राप्तः सोमविभागो थोंतरविभागवन्न विधातव्यः॥

द्रव्यमात्रस्य चस त्रायेकी कृतस्य विभागः प्रत्येक कार्यं विश्वजिद र्थोऽर्थ
प्राप्तो नित्यमेव साह१

अक्रीतराजकस्य तु अज्ञातत्वादेवाविधेयो विभागः। तस्मा द्रागप्राप्तद्रव्यविभागानुवादमात्रमिदं॥ सोमग्रहणं तूपदर्शनार्थं विश्वजि
न्मात्रं तु विधीयत इत्यक्रीतराजकस्यापि स्यात्॥७॥ दीक्षापरिमाणे यथाकाम्यविशेषात्॥ नैमित्तिकप्रसंगाद्दीक्षानिमित्ता धर्माः कियं
तं कालमनुवर्तेत इत्येवमर्थं दीक्षापरिमाणं चिंत्यते ज्योतिष्टोमे श्रुतानामेकादीक्षा तिस्रो दीक्षा द्वादशदीक्षा इत्येवमादीनां सर्वेषां किं
ज्योतिष्टोमे विकल्पेन निवेशः। उत द्वादशपरिमाणमेव तत्र स्यादेकादीनां तूत्कर्षो विकृतिष्विति संशयः॥ तत्र भाष्यकारो यथाकाम्यवि
शेषादित्यनेन पूर्वपक्षमुक्त्वा द्वादशाहस्तु लिंगादित्यनेन द्वादशरात्रीर्दीक्षितो भवतिवन्वीतेति कृतस्य भवतिवचनस्य पक्षांतरेपि संभ
वाद्द्वादशाहपरिमाणमेव सिद्धांतितवान्॥ वार्त्तिककारस्तु अयुक्तमिदमिति मत्वा सूत्रद्वयमपि द्वयोरधिकरणयोरुत्सूत्रपूर्वपक्षो
योः सिद्धांतसूत्रत्वेन व्याचख्यौ। तत्र भवतिवचनसामर्थ्याद्द्वादशाहपरिमाणमन्यानस्योत्तरं। नहि प्रत्यक्षश्रुतानामेकादिपक्षाणां भवति
वचनवशेन दौर्बल्यं येन तदनुग्रहार्थमुत्कर्षयेरन्। तस्माद्यथाकाम्यमेव स्यात्। भवतिवचनं तु द्वादशपक्षे भविष्यति। यद्वा दीक्षितो भवतिं व
न्वीतेत्येतावद्विधीयते द्वादशाग्रहणं तूपदर्शनमिति व्याख्येयं॥८॥ द्वादशाहस्तु लिंगात्स्यात्। द्वादशाहे किं दीक्षापरिमाणानि विकल्प्यः।

अंगमात्रमसाधकं अत आह तथेति। इदमर्थवादसरूपमपि चोदकान्नियमेनाप्राप्तदीक्षाबहुत्वविधानं इत्याशयः। व्याख्याय विधायेत्यर्थः। अवद्यतीत्यमीषते। २

अथवा द्वादशापरिमाणमेवेति प्रकृतिवद्विकल्पे प्राप्त उच्यते॥ षड्विंशाद्दहो वा एष यद्द्वादशाह इति लिंगादुपसत्सुत्यानां च प्रकृति
स्थद्वादशत्वाद्दीक्षाणामपि द्वादशत्वमिति गम्यते। तथा मीयत एव दीक्षाणामिति दीक्षाबहुत्वं व्याख्यायते एकयत्रोषे द्वाभ्यां लोमावद्यति
द्वाभ्यां त्वचं द्वाभ्यामसृक् द्वाभ्यां मांसं द्वाभ्यामस्थि द्वाभ्यां मज्जानमिति षण्णां द्विकानामनुक्रमणादिष्वपि देवागतं बहुत्वं द्वादशत्वा
त्वेव स्थाप्यते॥५॥ पौर्णमास्यामनियमो विशेषात्॥ दीक्षाप्रसंगादिदमधिकरणं॥ गवामयने चित्रापूर्णमासे दीक्षेरन्
वा एतत्संवत्सरस्य यच्चित्रापूर्णमासस्तस्य नकाचन निर्यन्त्रवती स्यैवैचैत्री स्यात् तत्र चैत्रीयतुरहे पुरस्तात्पौर्णमास्ये दीक्षेरन्नु सर्वे
३४ तेषामेकाष्टकायां क्रयः संपद्यत इति। नैव विचारः॥ किमेषाया काचित् पौर्णमासी किं वा नैतरस्तुत्त्वा चैत्री तत्र माघीति तत्र विशेषाद्या
२३ काचित्स्यात्॥ चैत्रीस्तुतिस्तु चित्रापौर्णमासे दीक्षेरन् इत्यस्य स्यत्रोमानचतुरहे पुरस्तादित्यस्य। चैन काष्टकाश्रुति वशान्माघी विषयत्वे
द्वादशानामपि कृत्स्नाष्टमीनामेकाष्टकायां बृवान्यत्वात्। तथा हि श्रूयते द्वादशपौर्णमास्यो द्वादशैकाष्टका इति। तस्माद्विशेषः सत्य
मेकाष्टकायां बोनविशेषकं चैत्र्यास्त्वनंतरमेवकीर्तितत्वात् सामान्यविषयः पौर्णमासीशब्दस्तद्विषयो भवति। तस्माच्चैत्रीस्यात्॥

स्यादेतदेव यद्येकाष्टकात्राब्दः सर्वत्र स्यात्। स यामाघ्याः पौर्णमास्यानुपरितने कृष्णपक्षेऽष्टमी तस्या एव वावको वृद्धव्यवहारप्रसिद्धौ
न्यासु तु गौणः प्रयोगः। किं वा पक्षे मए काष्टकायां दीक्षेरन् एषा वै संवत्सरस्य पत्नीति तस्यां दीक्षा उक्ता तत्र दोषमभिधायां तेव तु रहे
पुरस्तात्पौर्णमास्या दीक्षेरन् इत्युक्ता दीक्षा ततः प्रयुतामेकाष्टकां क्रय संपद्यानुगच्छति। तेषामेकाष्टकायां क्रयः संपद्यते तेनैकाष्टकां
न छंबट् कुर्वतीति। संवत्सरपत्नीत्वमाघ्याः पौर्णमास्या उपरितन्येवाष्टमी नान्या। तद्विषयो हि मंत्रः श्रूयते। यां जनाः प्रति नंदंति
रात्रिं धेनुमिवायतीं। संवत्सरस्य या पत्नी सा नो अस्तु सुमंगलीति। किं चार्त्तं वा एते संवत्सरस्याभिदीक्षंते य एकाष्टकायां दीक्षंते अंतनामा
नावृतून्नवत इति विविरिरगतामष्टमीमेकाष्टकां दर्शयति। तस्मान्माघ्याः पौर्णमास्याः पुरस्ताच्चतुरहे गवामयनिकी दीक्षेति॥१०॥
दीक्षाकालस्य त्रिष्ट्वा इति क्रमेण नियमानामनुक्तत्वे प्राप्तकालत्वात्॥ दीक्षितस्याग्निहोत्रादयो निषिद्धाः अवभृथे हन्नेदीक्षान्तो मुक्तिः
तद्यदा केन विलकारणेनावभृथोत्कर्षो भवति तदा किमग्निहोत्रादि कर्तव्यं न वेति संशयः॥ तत्र दीक्षितो न जुहोतीति यावंतं कालं शास्त्र व
वेन दीक्षानुवृत्तिस्तावत्र जुहोतीति शास्त्रार्थं मत्वावभृथोत्कर्षे न शास्त्रकृता दीक्षानुवृत्तिः। अतः कर्तव्यमग्निहोत्रादिमन्यते॥ नैकालं

30

ग्रा० ६१५

नेतव्यं रूपा

नन्विदं कर्मान्तरदृष्टेः सानुपादेयगुणत्वेस स सन्निहितत्वात्‌ तथा वास्य प्रभावेपि नित्यमग्निहोत्रं स्या
द्वेतिचेन्नप्रसिद्धाग्निहोत्रे एवदीक्षा कर्त्तान्तरा ... ये कालाकांक्षायां तद्विधानात्‌ दृ

मास्यैअग्निहोत्रं जुहोमा एवमुक्तक्रमा: कालोतिपन्नोवपिकालीतरेविधीय

क्षणायां प्रमातामस्तिा दीक्षाया एव प्रतिबेधनिमित्तत्वोपपत्तेः रतोयेनकेनापि हेतुना दीक्षानुवर्त्तमाना प्रतिबेधमप्य ...नुवर्त्तयतीति त
स्मादकर्त्तव्यमग्निहोत्रादि प्रागवभृथात्‌ ॥११॥ तत्र प्रतिहोमो न विद्यते यथा पूर्वेषां ॥ अकृतृ थोत्कर्षकृता दीक्षानुवृत्तिः पुरुषापराधकृ
तान विधिकृता । अतस्तत्काले पुरुषापराधकृतमग्निहोत्रानुष्ठानमिति प्रतिहोमः कर्त्तव्यः । नैवं । यथा तथा वादीक्षातावदनुवृत्ता
तावत्तावानधिकारादग्निहोत्रमकर्त्तव्यं । कर्त्तव्याकरणेव प्रतिहोमः तस्मान्न प्रतिहोमः ॥१२॥ प्रतिषेधश्चोर्ध्वमवभृथादेवेः ॥ कृते
वभृथेयद्य दवसानीयोत्कर्षादेवाङ्गवतितदा किमग्निहोत्रं कर्त्तव्यमकरणेव प्रतिहोमः स्यात्‌ अथ वा न कर्त्तव्यं प्रतिहोमश्च न कर्त्तव्य
इति ॥ तत्रावभृथस्य दीक्षान्मोचनत्वात्तदुत्तरकाले कर्त्तव्यमग्निहोत्रमकरणेव प्रतिहोमः स्यात्‌ । सत्यं दीक्षानिवृत्तातथाप्येतं यापु
नराधेयसंमितयष्टव्यं ष्ठाग्निहोत्रं जुहोतीति वचनेन कृतोदवसानीयस्याग्निहोत्राधिकारप्रतिपादनात्ततः प्रागधिकाराभावादक
र्त्तव्यमग्निहोत्रं । अकृतेवन्न प्रतिहोमः ॥१३॥ प्रतिहोमश्चेत्सायमग्निहोत्रप्रभृतीनि हूयेरन्‌ प्रातस्तेषाडदिनि ॥ कृत्वा विते यंय
प्रति दिहोमास्युः कस्तेषांक्रम इति । युगपदुपस्थितानामनियमः ॥ येनैव क्रमेण प्रतिपन्नास्तेनैव कर्त्तव्यास्तेनाग्निहोमादिषु सायमग्नि

...अतिहोमः कार्यइत्यधिकाराशंकया एवं पक्षमाहतत्रेति । एतया पुनराधेयसंमितयेष्ट्यां अग्निहोत्रं जुहोतीत्यत्र तु न प्रागग्नि ण होत्रे प्रतिषेधहेतुरिति दोषत्रयग्रस्तपरिसंख्यापत्तेः । अतइदमविकल्पे
करणान्तरमायनमासाग्निहोत्रवदग्निहोत्रधर्मकं कर्मान्तरं विधीयतइतिपूर्वपक्षिरहस्यं । ससंमितेति । वचनानर्थक्यापत्तेः परिसंख्यापि दुष्टा । न चात्र प्रकरणान्तरन्यायः दीक्षितो न जुहोतीति
विपरिवर्तमानानिषेधहोमानुवादनाकांक्षिताः विधिमात्रसमर्पणादित्याशयः ॥ ॥केचित्तावयत्र शास्त्रतः प्रतिहोमास्तित्रफलवती निमित्तानन्तरमेव ...प्रमाणानां निमित्तक्रमा क्रमः स्यात्‌ द्वित्र
निमित्तानन्तरत्वगौणकाले क्रियमाणानां न कोपि क्रमनियमः पदार्थानुमित्तमध्याव... मतके पुनर्नियमः । तदुक्तं क्रमपात्रे क्रमादध्वर्युः पूर्वान्नस्य यदित्यत्र
...द्वारहोमस्य पनिमित्तक्रमेण नैमित्तिकमंदाक्रमोऽसिद्ध्यन्वषट्कृत्‌ प्रथममत्र इति ... वचनादयासिध्यतीतिापनेवति । नात्र नरसोत्तोन्यायः । नरसाहि नक्तं क्रमाः पूर्वकालीतरेविधीयते प्रतिहो

अपछेदो विभागः सयथ्यै प्रयगतः तथापि संक्रियया तत्कर्तको व्यपदिश्यते ७

होत्रप्रकृत्तयः प्रति होमाः षोडशिनि प्रातःप्रकृतयः॥१८॥ प्रायश्चित्तमधिकारे सर्वत्र दोषसामान्यात्॥ गार्तीप्रासंगिके पुनः प्रायश्चि
त्ताधिकारमनुसंधत्ते। दर्शपूर्णमासयोः श्रुतो जिन्ने जुहोतीति होमः किं यत्र यत्र नेदस्तत्र तत्र सर्वत्र स्यात्। उत प्रकरण एव निविष्टा
त इति संशये वाक्येन यावन्निमित्तं नैमित्तिकमवगम्यमानमश्राव्यं प्रकरणेन प्रकृतेव स्थापयितुं। तस्मात्सर्वत्र स्यादिति मन्वानस्यो
त्तरं नैमित्तिकस्यापि तावद्दृष्टार्थफलेन भवितव्यं तदभावे विध्ययोगात्। तत्राप्रतीतफलकल्पनातः प्रकृतैव बलीयसीति तत्रैव नि कथ्यते
वेशः॥१९॥ व्यापन्नस्याप्सु गतौ यदभोज्यमार्याणां तत्प्रतीयेत। व्यापन्नमप्सु प्रहरतीति श्रूयते। तत्र व्यापन्नत्वं केन किमुच्यत
इति प्रश्ने नैवोपक्रमः। तत्रोत्तरं। यदार्याणामभोज्यं केशकीटाद्युपहतादि तद्व्यापन्नं प्रतीयेत॥२०॥ विभागश्रुतेः प्रायश्चित्तं यौगप
द्येन विद्यते॥ ज्योतिष्टोमे यदि बहिष्पवमानं प्रसर्पतां प्रतिहर्ता पच्छिद्यात्सर्ववेदसं दद्यात्। यद्युद्गाताऽपच्छिद्यात् अदक्षिणी
ते यज्ञमिष्ट्वा तेन पुनर्यजेत तत्र तद्दद्यात् यत्पूर्वस्मिन्दास्यन्स्यादिति। तद्यदा तूद्गातृप्रतिहर्त्रोर्युगपदपच्छेदो भवति तदा किं
प्रायश्चित्तं कर्तव्यं न वेति संशयः। तेनोभाभ्यां क्रियमाणापच्छेदे नैकेन व्यपदेष्टुं शक्यते। तस्माद्यौगपद्ये निमित्तविघातात् प्रायश्चि

नन्वसम्प्रतिषेधः पूर्वप्राप्त्यपेक्षत्वात् नेदं प्राप्यमाणं सर्वस्वं कर्यविषय इत्याशङ्क्य काम्यकर्मणः सर्वस्वापेक्षमाह तत्रेति। यथा यागे अपरिमितं ददातीति बहु त्वे विहिते किमपेक्षितं दिशा लोचने युगपदप्रविहितं सेरव्यां तरअपेक्ष्य
नैराकांक्ष्यं भवतिएवमिहापि पूर्वप्रयोगदेयत्वेनोत्कर्षे विहिते किं तेदित्यपेक्षायां युगपदपि विहितं सर्वस्वमितिप श्चादेवं गस्यते एवं चान्याय्यो विकल्पः परिहृतो भविष्यतीत्याशयः पौ
श्रा० र्द्धो० ५ वापर्ये सर्ववेदसोत्कर्षोयुक्तो न योगपद्य इत्याशयेनासिद्धांतमाह नेति। अपरिमितमित्यवचनसहस्रं देयमित्यादि विहितसहस्रादेर्यादेरगत्येनानुवादो सि यो युगपद्विध्योः प्रवृत्तेनोपप
घेतः पदार्थमात्रस्य त्यपेक्षैव केवलं। इह तु यस्सर्वस्मिन्दाक्षिण्यस्यादिति देयस्य पूर्वप्रयोगावातयानुवादो युगपद्विध्योः प्रवृत्तेर प्राप्तावस्थे सर्वस्वविषयो न युक्त इति भावः।

३१

31

तेन कर्त्तृत्वं। स्यादेवं यदि कर्तृत्वं सापेक्षमुभयोर्न वेत्। एकैकस्य तु यत्नेन निरपेक्षेण जायते। विच्छेदस्तेन कर्तृत्वं द्वयोः प्रत्येकमस्ति
नः। कोऽयं मात्रं तु तत्रैकं प्रायश्चित्तमतो भवेत्॥१८॥ तत्र विप्रतिषेधाद्विकल्पः स्यात्॥ योगपद्ये प्रायश्चित्तद्वयमापततीति तत्किं स
मुच्चीयते। अथ विकल्प्यत इति विचारः। तत्र विकल्प एव स्यान्याय्यत्वात्तेन नैयपञ्जेनेति प्रयोगद्वयसन्नवात् पूर्वस्मिन्नप्याक्षिप्तं
उत्तरस्मिन् सर्ववेदसमित्युभयसंज्ञा वा समुच्चयः। नैतदेवं। यत्र हि प्रयोगनिमित्तं तस्यैव नैमित्तिकं प्रायश्चित्तमंगं न प्रयोगान्तरे
क्रियमाणेन प्रायश्चित्तेन निमित्तवतः प्रयोगस्य साद्गुण्यं भवति। तस्मादेकस्मिन्नेव प्रयोगद्वयमापतति। तद्वाक्यं समुच्चे
तुमिति विकल्पः॥ पौर्वापर्ये पूर्वदौर्बल्यं प्रकृतिवत्॥ यत्रानुपूर्व्येणोद्गातृप्रतिहर्त्रोरपच्छेदो भवति। तदा किं पूर्वोत्पन्ननिमित्तं प्रा
यश्चित्तं कार्यमुतोत्तरनिमित्तमिति संशयः। तत्र पूर्वनिमित्तमसंजातविरोधं निर्विघ्नमवगम्यते। तद्विरुद्धत्वादुत्तरं वाक्यमवगन्तुमुत्तर
मतः पूर्वबलीयस्त्वमेव प्राप्तमुच्यते। नात्र पूर्वेणोत्तरस्य ज्ञानस्योत्पत्तिर्वाक्येन निरोद्धुं प्रसक्तेन वाक्येन तद्वचस्यमुत्पाद्यत एव।
तेचोपजायमानं स्वविरुद्धं पूर्वज्ञानं बाधमानमेवोत्पद्यते। तेनोत्पन्नमपि पूर्वप्रायश्चित्तज्ञानं मिथ्या भवति। बाधितत्वात्। उत्तरस्य तु

नात्रेति। यत्रैकवाक्यताबलात् पूर्वज्ञानमपेक्ष्यैवोत्तरज्ञानोत्पत्तिस्तत्रैव पूर्वेणोत्तरस्योत्पत्तिर्निरुध्यते। इह त्वेकवाक्यता नास्ति। उत्तरज्ञानोत्पत्तिर्न निरोद्धुं शक्यते। अन्यथा नित्यपाचदर्श्यादिज्ञा
नेनाश्वमेधं स्विन्नेन स्वविरुद्धवैश्यनिमित्तसाप्तदश्यादिज्ञानस्योत्पत्तिर्निरुध्येत। एवं नित्यनैमित्तिकज्ञानाभ्यां काम्यस्येति भावः। अत्रैकवाक्यताभावे नोत्पत्तिनिरोधः। एवं नोत्तरस्य मिथ्या
त्वं तु ज्ञाप्यतां इत्यत आह तच्चेति। उत्तरेणैव पूर्वस्य मिथ्यात्वं ज्ञाप्यते ... चबोधकत्वेन बाधकस्यादिसत आह नहीति।

प्रतिहर्तुरपच्छेदो
पर्ये सर्ववे
दोत्कर्षो विधीयते
यौगपद्ये पि
सर्ववेदसो
पु३ र्षः स्या
न वेति सं
शयः प्रस
नेनोक्तः सं
शयमाह तत्र
मिति २

नकिंचिद्बाधकमस्ति। नहि पूर्वविज्ञानमुत्तरबाधेनोत्पद्यते तस्यामवस्थायामुत्तरस्यानुपजातत्वात्। उत्तरविज्ञाने जायमाने
नैव तेन बाध्यते पूर्वविज्ञानमसत्वाद्बाधितुं नोत्तरं क्षमते। तस्मात्पूर्वदौर्बल्यं। नैमित्तिकशास्त्राणां स्वयमर्थः प्रागन्यथाकर्त्तव्योपि
के तु निर्निमित्ते सत्यन्यथाकर्त्तव्य इति। तत्र यथा नित्यं द्वादशरात्रज्ञानमुत्पन्नं पाश्चात्येन नैमित्तिकेन सर्ववेदसदानादिज्ञानेन बाध्य
ते तथा नैमित्तिकमपि पूर्वनिविष्टमुत्तरेण बाध्यते॥२०॥ यद्यज्ञाताज्जघन्यः स्यात्पुनर्यज्ञे सर्ववेदसं दद्याद्यथेतरस्मिन्॥ ॥ पौर्वापर्ये
जघन्यनिमित्तं प्रायश्चित्तमिति स्थितं। तद्यदज्ञाताज्जघन्यो भवति किं पुनर्यज्ञे सर्ववेदसं देयं। उत द्वादशरात्रमिति संशयः। तत्र
यत्पूर्वस्मिन्दास्यं स्यादिति यदेव क्रतुस्वभावतो देयं तदेव प्रतीयते तच्च द्वादशरात्रं तस्मात्तदेव पुनः प्रयोगे देयमित्येकः पूर्वपक्षः।
पूर्वस्मिन्प्रयोगे प्रथमं द्वादशरात्रं दास्यं नासीत्। प्रतिहर्त्तरि त्वपच्छिन्ने सर्ववेदसमतः तत्र यमपि पुनःप्रयोगे यत्पूर्वस्मिन्दास्य
न्स्यादिति शक्यं वक्तुं। तस्माद्विकल्प इति द्वितीयः। सिद्धान्तस्तु। द्वादशरात्रं सर्ववेदसेन बाधितमतो न तद्दास्यन्भवति सर्ववेद
समेव दास्यन्भवति। तस्मात्तदेव पुनःप्रयोगे स्यात्। ननु तदप्यदाक्षिण्येन बाधितं। नेति ब्रूमः। नह्युद्गात्रपच्छेदेन पूर्वदक्षिणा बाध्यते।

३२

किं तर्हि पूर्वस्मिन्प्रयोगे दातव्या सती दक्षिणा तत उत्कृष्य उत्तरस्मिन्प्रयोगे निक्षिप्यते पूर्वप्रयोगे वा तत्र पच्छेदवेलायां द्वादशाहात्
बाधित्वा सर्ववेदसमेव दातव्यमासीत् । अतस्तदेव पुनः प्रयोगे देयं ॥२१॥ अहर्गणे यस्मिन्नपच्छेदस्तदावर्त्तेत कर्मपृथक्त्वात् ॥ द्वाद
शाहादिष्वहर्गणेषु यदा कस्मिंश्चिदहन्युत्तत्र पच्छेदो न भवति तदा किं कृत्स्नस्याहर्गणस्यावृत्तिः तदेकाहस्यावर्त्तेतेति संशये । साध
ननिवेशित्वाद्धर्मिणोऽङ्गतास्य वा साधनत्वात्तस्यैवादित्तास्य संस्थापनं पुनः प्रयोगश्चेति × कृत्स्न × प्राप्त उच्यते ॥ अन्यो बहुत्वात्स
मूहस्य न फलं प्रतिचोदना । यागस्य चोदना तत्र यागाः प्रत्येकमेव ते । अतो मिथोऽनपेक्षास्ते यागाः स्वाङ्गसमन्विताः । फलं संहत्य कु
र्वन्ति स्वापूर्वद्वारमाश्रिताः । तेन यस्मिन्नपच्छेदस्तदावृत्तिर्गुणान्वितं । अनावृत्तिर्गुणैरन्यैः संहत्य कुर्वते फलं ॥२२॥ छ ॥ ० ॥ छ ॥
॥ इति श्रीशास्त्रदीपिकायां षष्ठाध्यायस्य पञ्चमः पादः ॥ ॥ संनिपातेऽवैगुण्यात्प्रकृतिवत्तुल्यकल्पा यजेरन् ॥ दर्शपूर्णमासयोः पुनराधे
यन कल्पभेदः समाम्नातः । राजन्यवासिष्ठादीनां नाराशंसो द्वितीयः प्रयाज इत्यतः तनूनपादन्येषामित्यादिः । सदीक्षणीयादि सत्रि
दिष्टः सत्रेष्वनेककर्तृकेषु प्राप्तस्तत्र संदिह्यते । किं भिन्नकल्पा अपि संहत्य सत्रमासीरन् उत तुल्यकल्पा एवेति । तदर्थमिदं

पुरुषार्थत्वेन१

विचार्यते। किं वासिष्ठादय्यो नाराशंसाद्यंगत्वेन कर्त्तारो विधीयंते। उत वासिष्ठादीनुद्दिश्य नाराशंसादितांर्थ्ये न विधीयत इति। तत्र द१
वासिष्ठार्थत्वेन विधाने फलकल्पना प्रकरणबाधाच्च वासिष्ठादय एव नाराशंसाद्यंगत्वेन विधीयंते। षष्ठी च संबंधमात्रवाचिनी।
सत्रेषु च सत्रिणां प्रत्येकमेव कर्तृत्वमिति स्थितिः। अतस्तत्र वासिष्ठा वासिष्ठैः क्रियमाणो नाराशंसो वासिष्ठेनापि तावत्क्रियत एवेति
अविगुणास्तथा तनूनपादप्यन्यैरतायैकैवित्र कल्पमाश्रित्य भिन्नकल्पा अप्यधिक्रियेरन्न इत्येवं प्राप्ते ब्रूमः। वासिष्ठादीन्स्वामि
त्वेनोद्दिश्य तादर्थ्येन नाराशंसादि विधीयते। तादर्थ्यं च क्रतूपकारद्वारेणाप्युपपन्नमिति न फलकल्पनापत्तिः। एवं च षष्ठ्यर्थस्यान्य
त्र विधानात् स निकृष्टविधिर्न भवति। प्रत्युतोद्देशो न तु वासिष्ठादिविधौ चातदर्थ्येन्यस्य विधानात्प्रकृष्टार्थविधानं स्यात्। अतः सत्रे
ष्वितरकल्पाश्रयणेऽन्येषां तेन क्रतूपकारालाभाद्विगुणः क्रतुर्न फलं साधयेत्। तस्मात्तुल्यकल्पानामेवाधिकारः॥ ॥ वचनात्तु द्विसं त।
योगस्तस्माद्वस्य पातित्वं॥ ॥ एतेन राजपुरोहितौ सायुज्यकामौ यजेयातामित्यत्र संशयः। किमयं षष्ठीतत्पुरुषे कर्मधारयः। राज्ञः पुरो
हितो राजपुरोहितः राजपुरोहितश्च राजपुरोहितश्च राजपुरोहिताविति तत्र राजद्वयसंबंधिनो द्वयोः पुरोहितयोरधिकारः। उ

आ·स। किं वा रात्नामप

युगपदधिकरणतायां द्वंद्वस्तिलक्षणाबीजं कात्यायनस्मृतिरूपा तं जलस्मृत्या निरस्तं तेन युक्तं सेयं युगपदधिकर न च वनताद्वःस्वाद्रूपपादाश्चेति।७ नन्वेवमपि योस्मान कल्प्यो राजपुरोहितौ
तयोरेवेदं वाक्यं कृतार्थमिति कथं भिन्नकल्प्यानामप्यधिकार इत्यत आह तस्मादिति। यथासिद्धयोरेव राजपुरोहितयोर्ग्रहणात्सायुज्यकामपदस्य चोत्सर्ग संकोचापत्तेर्भिन्नकल्पयोरपि ग्रहणमिति भा
प्र·पृ·नाराशंसप्र द्वितीयः। सिद्धांते भिन्नकल्पयोर्नाराशंसत्वन्नपानो द्वितीयस्येविकल्प इति ८ व:७

आ·६१५

३२ तत्रैतैकशेषणोत्तरपदेन तत्पुरुषः राज्ञः पुरोहितौ राजपुरोहिताविति। ततश्चैकराजसंबंधिनो द्वयोः उत कर्मधारयः राजात्मिकौ पुरो
हिताविति। अथवा द्वंद्वः राजा च पुरोहितश्चेति। तत्र युगपदधिकरणे द्वंद्वः। तेन पदद्वयमपि लक्षणावृत्तिस्यात्। अतस्तत्पुरुषो वार्य॥
समासात् पुनर्द्विवचनं तदर्थस्यैव द्वित्वमाह। तस्माद्राजद्वयसंबंधिनो द्वौ। यद्वा पुरोहितपदाद्द्विवचनं तदर्थस्यैव द्वित्वमाह राज्ञः
33 पुरोहितौ द्वाविति। एतस्मिंस्तु पक्षद्वये पूर्वपदे लक्षणावृत्तिस्यात्। किंच। नैकस्य राज्ञः पुरोहितद्वयमस्ति। पुरोहितं वृणीत इत्युपादी
यमानस्यैकत्वस्य विवक्षितत्वात्॥ प्रथमपक्षे राजपदमनर्थकं राज्ञ एव पुरोहितोस्ति नान्यस्यातोऽव्यभिचाराद्विशेषणीस्यदनर्थ
कं राजपदं स्यात्। ततः कर्मधारयोस्तु। सोपि न। राज्ञः पुरोहितत्वाभावात्। ब्राह्मण एव पुरोहितत्वेन वरीतव्य इति श्रूयते। तस्माद्द्वंद्व ए
वार्यः। न च तत्र कस्य विलक्षणा। युगपदधिकरणे द्वंद्व इत्यस्यापवादादित्युक्तं तत्र रत्ने। तस्माद्राज्ञः पुरोहित स्याभावात् भिन्नक
ल्पयोरेव सत्त्रोर्वचनादधिकारः॥२॥ सत्त्राणि सर्ववर्णानामविशेषात्॥ सत्रेषु किं त्रयाणामपि वर्णानामधिकारः उत ब्राह्मणानामेवेति वि
चारः॥ तदर्थं च किं यजमानास्त ऋत्विज इत्यनेनार्त्विज्यं यजमानसंस्कारत्वेन विधीयते उत यजमानानामार्त्विज्येन तेन इति विंसते।
य

३२

ननु सद्धिकाम सा विशेषेपि द्वादशां त्वेब्राह्मणानामेवार्त्विज्यमित्यतः साऽप्रतिः प्रकृतावार्त्विज्यांगं नचेहज्ञासिलनं विहितं -- मित्याशिदेशिकामांगब्राह्मणानुरोधेन तत्प्रधानार्त्विज्यप्रधाने सत्रेपि
कुण्यायते प्रामेव अतो सद्धिकामादीति सामान्यशब्दोपि तस्मादेव स्यादिति सिद्धो गवीजमासीक तन्निरासायार्त्विज्यस्य यजमानोद्देशेन विधिमाह प्राप्ते छिनि मघ द्धोक्तिः माघमस्यापुंद्दश्य त्वलक्षणस्योप
तेनैव च तत्प्रतियोगिन्यतमार्त्विज्ये तस्य दयोगं जघन्यत्वं चतुपादे यत्लक्षणमर्थसिद्धं सूचितं। ननु यजमानोद्देशेनार्त्विज्यविधावपि आर्थिकः कर्तृलोपकारः तैः क्रियत इति प्रभ्युदये होऽप्रणीताकार्यकारि
यसीप्रणीता धर्मानिव ब्राह्मण्यं यजमानानां ... सन्निसत आह प्रधानेति। तत्राकर्मान्तरत्वात् प्रकरणमेवप्राप्ते तत्सु ऋग्प्रणीता धर्म × २ × प्रापकं इहत्वादि दे शः आर्त्विज्ये ब्राह्मण्य प्रापक:

सत्राणि सर्ववर्णानां सेवपुर विशेषतः। ऋद्धिकामादिवाक्येषु विशेषः श्रूयते न हि। प्राप्तेषु त्रिषु वर्णेषु यच्छब्देनोपबंधनात्। संस्का
रार्थतया तेषामार्त्विज्यमुपयुज्यते प्रधानभूतैरेवैतैः क्रियमाणमार्त्विज्यं न गुणभूताध्वर्य्वादिकर्तृत्वेनापेक्षते। गुणकर्तृपरि
च्छेदे न ब्राह्मण्यमार्त्विज्यांगं तद्भावेतदपि द्वाराभावान्न सत्रे प्राप्नोति। तस्मात्त्रयाणामधिकार इति प्राप्ते ब्रूमः। नार्त्विज्यं यज
मानानां संस्कारत्वेन बोध्यते। तथा हि प्राकृतं कार्यमार्त्विज्यस्य प्रसज्यते। तेन यच्छब्दयोगेऽपि नोद्देशः स्वामिनामिह। आर्त्विज्य
मेवतूद्दिश्य यजमानविधिर्भवेत्। प्रकृतौ तत्र दोषधर्मार्त्विज्यांगत्वेन प्राप्तोऽन्यकर्तृकता ब्राह्मणकर्तृकता च। तत्रान्यकर्तृक
तायै यजमानास्त्वार्त्विज्यत्वेनैन बाधिता। ब्राह्मणकर्तृकतायास्तु न किंचिद्बाधकमस्ति। ऋद्धिकामादिवाक्यानां ब्राह्मण विरो
धात्। तस्मात्प्रकृतितः प्राप्तं ब्राह्मणकर्तृकत्वं वा बनिर्वर्त्य यजमानकर्तृकत्वमनूद्य संपादयितुं ब्राह्मणा एव सत्रायासीरन्॥२॥
वासिष्ठानां ब्रह्मत्वस्य नियमात्॥ ब्राह्मणानामपि किं सर्वेषामधिकारः उत वासिष्ठानां तत्समानकल्पानां वा। अथवा वैश्वामित्रा
णां तत्समानकल्पानां वेति संशयेः। तत्राविशेषात्सर्वेषां। वासिष्ठो ब्रह्मेति प्रकृतौ वचनात् ब्रह्मत्वस्याविगुणत्वाय वक्ष्यं वासि

स्था.६१६

३४

सिष्ठेन भवितव्यं। अतस्तत्समानकल्पनामधिकारः। यएवंक्व। श्वेत्स्तोमभागानधीयीत स एव वासिष्ठः न त्वासिष्ठस्यापि स्तोम
भागविधेर्ब्रह्मत्वस्यानुज्ञानात्। नावश्यं त्वावीवासिष्ठः। वैश्वामित्रो होतेति वचनाद्धौत्रमवश्यं वैश्वामित्रेणैव कर्त्तव्यं। न चेतिन्न
कल्पनामधिकारोस्तीति स्थितमाद्ये। तस्माद्वैश्वामित्रस्य तत्समानकल्पानां च सत्रे धिकारः॥३॥ विहारस्य प्रभुत्वादनग्नी
नामपि स्यात्॥ ॥किमनाहिताग्नीनामपि सत्रेष्वधिकारः अथाहिताग्नीनामेवेति संशयः॥ तत्राग्नीनां परार्थत्वाद्यस्य कस्य चिदग्नि ऋत्वर्थत्वात्
षु। साधितं कर्म सर्वेषां फलं साधयति प्रौढं। औदुंबरी वयेन केन चिद्यजमानेन संमिता। तस्माद्येन केन चिदाहिताग्निना सह सं
हत्यानाहिताग्नयोप्यासीरन्नामेवं। इष्टिपूर्वकत्वात्सोमविकाराणामवस्थिता। इष्टौ चानाहिताग्नीनां न कश्चिदपि क्रिया। आधा
तुरग्नयः कार्यं नान्येषां साधयंति वा उपग्रह विशेषेणाकर्त्तुरेव फलान्वयात्। आदधीतेत्यात्मनेपदादाधातुरेवाधानफलेन भ
वितव्यं। कर्मयोग्यतावाग्नीनां फलं। अतोन्येनाहिता अन्यस्य कर्म न साधयंति। तस्मादग्नीनं नामन धिकारः। यजमानसंमि
तोदुंबरीति तु शास्त्रार्थो येन केन चिदपि प्रकृतप्रयोगगतेन यजमानेन संपाद्यत इति वैषम्यं॥४॥ जुह्वादीनामप्रभुत्वाद्यथा

३४

कामीप्रतीयेत॥ ।जुह्वादिपात्रेषु चिंता। किं यस्य कस्य चित्पात्रैः संप्रयोक्तव्यं उत तान्यानि साधारणान्युत्पाद्यानीति। तत्राग्निव
दुपग्रह विशेष विरोधाभावाद्यस्य कस्य चित् पात्राणि जवेयुः सत्यम् यं विरोधो नास्ति किं त्वाहिताग्निं दहेतिय ज्ञपात्रै
श्चेति तथा दक्षिणे हस्ते जुहूमासादयेदित्यादि वचनैः पात्राणां दाहे गुणाभावः साधनप्रतिपत्तिश्च विधीयते तद्यदिक
स्याचित्पात्रैरुपक्रांते प्रयोगे तस्य यजमानस्य दिष्टगतिः स्यात्तदा तस्य संस्कारः पात्राणां च प्रतिपत्तिर्हीयेत। यदि तु ते
दह्येत प्रक्रांतप्रयोगो विगुणः स्यात्। तस्मात्साधारणान्युत्पाद्येरन्॥५॥ पुरुषकल्पेन विकृतौ कर्तृनियमः स्याद्यजमानस्य तद्गुण
त्वादभावादितरान्प्रत्येकस्मिन्नधिकारः स्याल्लिंगाद्वेज्याविशेषवत्॥ ।यश्चि।न्विष्वध्वरकल्पादिषु सप्तदशसामिधेनीरनु
ब्रूयादितिश्रुतं तासु किं वैश्यस्यैवाधिकारः उपपन्न्याणामपीति संशये दर्शपूर्णमासप्रकरणपठितेन सप्तदशो वैश्यस्येति
वाक्येन साप्तदश्यांगत्वेन वैश्यो विधीयते कर्ता। न च प्रकृतौ साप्तदश्यमस्तीति यत्राध्वरकल्पादौ तद्विहितं तत्रैव वैश्य विधिः।
तेन वैश्यकर्तृकसाप्तदश्यांगत्वादध्वरकल्पादौ ल्या वैश्यस्यैवाधिकारः। मैवं। प्रकृतौ हि श्रुतं वाक्यं ततो नोत्कर्षम् हेति। तस्मा

मन्नि २

क.१

तत्रेति। आदिशब्द आत्मीयधनयथेष्टविनियोज्यानां संग्रहार्थः। परस्वत्वापादनमेव दानमिति तस्य यस्यां गोपी स न मुख्य संशयहेतुः संशयः। न च वस्तु(र्थे)दानलक्षणोक्ते संदेहायोगः तत्रैवागृहे
सोऽयत्वेन तस्यासौ तत्त्वात् सविशेषसिद्धस्य भाष्यादावुक्तेः तत्रैव तत्त्वनिरूपणादिति। स्वशब्दस्य सामान्यशब्दत्वाशये न सर्वं स्वं समाहृत्य सर्वेषामिति। अविशेषात् सामान्यशब्दत्वात् स्वशब्द
स्येन धनमपि स्वत्वेन धनत्वेन। धनादन्यत्रापि आत्मीये प्रयोगात्। धनेऽपि चात्मीयत्वादेव प्रयोगोपपत्तेः। एवं यथेष्टविनियोज्येऽपि। अथापि नाम परकीयेऽपि धने प्रयोगाद् न स्वस्यापि
न आपि धनमात्रस्य दानायोगादवश्यमात्मीयमेव ददातीति समर्थयन् आह — तेन स्वशब्देन प्रतिपादनीयं आत्मीयत्वाच्च पित्रादीनामप्यविशिष्टः संशयः। न च स्वत्वसामान्यपि ददातीति वाच्यः। किं

देवतयानुवादेन साम(र्थ्य)द्व(य)ं पर विधीयते। तद्व देवतयनिमित्तत्वात्स्वावदनस्य बाधकौ वेदकते(र्द्वे)वनेः। साम(र्थ्य)द्व(य)ं तत्त्वं गम्यते तोत(द)दनं
मित्तिकत्वेन तत्र याति न विशिष्यते। तस्मादध्वरकल्पादौ त्रयाणाम(धि)कामिता॥ ६॥ इति श्रीशास्त्रदीपिकायां षष्ठस्य षष्ठपादः॥ ६॥
॥ ८॥ स्वदाने सर्वमविशेषात्। विश्वजिति सर्वं स्वं ददातीति श्रुतं॥ तत्र किं ज्ञास्यादीनामपि स्वशब्दवाच्यानां दानमुत धनस्यैव
यत्रास्य स्वामित्वमिति संशये। सर्वेषां स्वशब्दवाच्यानां दानमविशेषात्। ननु कथं ते न पित्रादयोऽपि परविधेयाः कर्तुं। परस्वत्वा
पादनं च दानं न ततः पित्रादयोऽपि देयाः॥ नैतदेवं॥ नहि शक्यं ते दातुं स्वत्वत्यागपूर्वकं हि परस्वत्वापादनं न च दीयमानोऽपि पिता
न पिता भवति। यत्र तु प्रभुत्वयोगेन स्वशब्दवृत्तिस्तत्र कथं दातुं। तस्मिन् हि दत्ते पूर्वस्य स्वामित्वं निवर्त्तते ऽपरस्य च स्वामि
त्वमुपजन्यते। किं वायं स्वशब्दोऽपि नित्यमात्मीयमात्मीयज्ञातिधनेषु वर्त्तते। तत्रैकस्मिन् प्रयोगे ऽस्य एक एवार्थः तत्र ध
नस्य दानसंभवात् विषय एव स्वशब्दस्तस्माद्धनस्यैव दानं न पित्रादीनां॥ १॥ न भूमिः स्यात् सर्वान्प्रत्यविशिष्टत्वात्॥ ॥
य(द्य)पि महापृथिवी सैयं देया नेति। सा पि सार्वभौमस्य धनमिति मन्यमानो दानमाह॥ नासौ कस्यचित् स्वं। राज्यं हि स्वविषय

इत्यापुपगमे नासिद्धातमाह नहीति। जनकत्वमपि हि पितुरासीत् तन्न तु यथेष्टविनियोज्यत्वं। स्वामी(त्व)ं क्रयसंविभागपरिग्रहाधिगमेषु सादिस्वत्वहेतुलसंभवात्। न च दाने
पितृत्वरक्षितत्वं जायते अतः स्मार्तपुत्रदानादौ च योऽददाति गौणिः परस्वत्वापादनमात्रेण एवं कन्यादाने पितृत्वाहं न चेति। अतो ददातिबलेन यथेष्टविनियोज्यपरोऽयं स्वशब्दः
सामान्यशब्दत्वे पितृत्वाद्यत्वातिति। वस्तुतस्तु नायं सामान्यशब्दः किं तु साधारणशब्दो न्यान्यव्यभिचारात् केरिया हि किं चेति। धनशब्देन तत्रेण सुवर्णादि यथेष्टविनि
योज्यं चोक्तं तेन तत्र तु यथेष्टविनियोज्यमेव॥ ॥ ...तमाधिकरणवक्ष्यमाणत्वादिविशिष्टविधिरिति तु योचितसते

नेति। भूमौ राज्ञः स्वत्वे वनगतत्तृणकाष्ठकरीषादावपि राजस्वामिकत्वापत्तेस्तत्र परिग्रहेतः स्वत्वप्रतिपादकस्य तत्त्वात्तदनुसारिणा वा गोपालव्यवहारेण विरोधापत्तेर्विजयस्य ... गुण ...

कधनगृहादिविषयत्वेनाप्युपपत्तेर्न राज्ञो भूमौ स्वत्वमिति भाषाशयः। अत एव राज्येऽपि न स्वत्वं किं च न्यदेवेत्याह राज्ये हीति। मंडलेप्येवमेव न्याय इत्याह मांडलिकश्चेति। मंडलग्रहणाद्गृहक्षेत्रादिकं या धार्मितं नु या ...

... चदेयमेवराज्ञेति सूचितं॥ ॥ ननु न होतारं वृणीते नानुयाजेषु येयजामहं करोतीत्यत्र दशमे विहितप्रतिषेधा द्विकल्पापत्तौ पर्युदासो व्यपेतेतन्न्यायेनास्य मपि पर्युदासः स्यादित्याशंका निरासाशयेन सर्वपदार्थ ...

... काधिकरणविषयत्वे नापि केसरिकाद्यापत्तेर्हि तत्र वरणयेयजामहनिषेधवत् विषयप्राप्तेर्विध्यपेक्षा आवश्यकत्वान्नापत्तेः केसरिवाक्यस्य सर्वस्वदानविधिशेषत्वानुपपत्तेरस्येनवत्सर्व ...

परिपालनकेष्टकोद्धरणादस्तितेन कर्षकादिभ्यः करादानं दुष्टेभ्यश्च दंडादानमिति एतावान्स्वसंबंधः। न स्वामित्वमतो न

सार्वभौमोमहापृथिवीं दद्यात्। मौंडलिकश्च मंडलं॥ २॥ अकार्य्यत्वात्ततः पुनर्विरोधः स्यात्॥ विश्वजित्येव न केसरिशोदद्याती

तिश्रुतौ तत्र केसरिशोदानं नेति। विहितप्रतिषेधात्पक्षे दानं। पर्युदासस्त्वयमपि तु वाक्यदोषः स्यादित्यनेन न्यायेनायं

वतस्येवन्यायस्यप्रपंचः प्रसंगादिहोक्तः॥ ३॥ नित्यत्वाच्चानित्यैर्नास्तिसंबंधः॥ ॥ सर्वस्वं ददातीति किं यत्तु कुटुंबस्योपयोग्यं

स्वं कुप्याकुप्यद्रायनासनगवादितत्सर्वं ददातीति शास्त्रार्थः॥ तत्रश्चयस्यापि यन्नास्ति सोपि तदर्जयित्वा दद्यादुत यद्यस्य वि

द्यते तत्सर्वं ददातीति संशये। यत्सर्वस्वं तद्दद्यादिति श्रुत्यर्थविधिलिप्सया दानविधिं मन्यते। वादकेन तु दानस्य प्राप्तत्वाद्य

स्य यदस्ति स तस्मिन्द्वादशशतमात्रे तु सामर्थ्ये प्रवृत्तः स न सर्वं दद्यादिति सर्वताविधीयते। किं वा यं सर्वशब्दः उपसिद्ध्यस्व

त्वेष्वेव सर्वेषूपपन्नत्वान्नास्तिद्धस्वत्वानामाक्षिपत्यर्जनं। तस्मान्नार्जयित्वा देयं॥ ४॥ शूद्रस्य धर्मशास्त्रत्वात्॥ धर्मार्थं परिचार

कत्वेन यजमानमुपस्थितो यः शूद्रः स किं देयो न वेति। सर्वशब्दानुग्रहात्तत्परविधेयीकरणात्संभवाच्च देयः। स्वत्वाभावादनिच्छया

वमाध्ये नित्यदेयत्वेनैव पूर्वपक्षः॥ सिद्धांतमाह पर्युदास इति। दशमे हेतुद्वयमुक्तं पर्युदासत्वे विकल्पापत्तिर्वाक्यभेदापत्तिश्च तत्र ... पुनरेण हेतुना पर्युदासत्वं नो ... तोदत्त

लितु पर्युदासत्वात्तस्मै भवादेवाग स्यावाक्यांतरमिति न तत्साह चर्यमात्रं न्यायागतं संभवदपि पर्युदासत्वं केसरिनाक्यस्य हापयती साशयः। प्रयोजनं यद्यपि कृत्याचिंतायां न वाच्यं तथापि तु

स्याः समानन्यायेष्वचिदुपयोगगात्तदुच्यते। अस्याः पर्युदासत्वे ... ाश्वदानेऽनुपयोगेऽपि सारूप्याश्वदानेऽनुपयोगे ... पूर्वपक्षे विकल्पेन ...

संवादयाः सो सिद्धांते नित्यमदेय इति॥

सवति। पुरमस्तर्केणव्यवहारायोगादवश्यापेक्षितेऽवष्ठेदस्वत्वेन कृतेन नृपः संकोचे प्रमाणमस्ति। तत्र रागप्राप्तिः शास्त्रेण वा प्यते निषेधवद्धि धारणप्रयुक्तिः। तथावश्यप्राप्यमिदमिति प्र
श्रवतो नैव शक्यं निश्चेतुं तेन च प्रतिश्रावयितुः स्वत्वं निवर्तते इतरस्य च तदुत्पद्यते इति प्रतिश्रवणेनैव प्राप्ते नान्यथा सति सर्वस्वं यस्मा अन्यस्मै प्रतिश्रुतं इति च प्रतिश्रुतस्यान्यस्मै दानं निषेध
देवगम्यते। अन्यथा अदृष्टम् लक्षतः स्यापद्यते इत्याशयः। सिद्धान्तमाह दक्षिणेति। विश्वजिद्विधिप्रवृत्तेः प्रागप्रवृत्तेः सर्वस्वदानविधिः न लौकिकोपयोगे प्राप्तो बोधनेदित्याशयः। प्रतिश्र
श्री·६।७ णेन च प्रतिश्रावयितुः स्वत्वनिवृत्ता वितरस्य च स्वत्वोत्पत्तो देयं प्रतिश्रुतं चैवेति विधिरनुपपन्नः स्यात्तस्य पुनर्दानासंभवात्। समर्पणमात्रेण तु दासस्येव लक्षणात्स्यात् दृष्टार्थता

परवश्यत्वानभ्युपगमसंज्ञवाद्वादेयः। दासस्तु देय एव॥५॥ दक्षिणाकाले यत्स्वं तत्प्रतीयेत तद्दानसंयोगात्॥ किं दक्षिणाकाला
त्प्रागेव प्राप्तोपयोगमपि धनमनुप्रयुज्य प्रयत्नेन धारयित्वा देयं यदपि भावित्वेन निश्चितं तदसदपि देयमुत दक्षिणाकाले
वस्थितं तदेव देयमिति संशये। सर्वशब्दानुग्रहाय तत्र विनोऽरपि दानं। दक्षिणाकालीनस्यैव सर्वत्वोपपत्तेर्न धारणप्रयुक्ति
र्न विनश्वरं तदानीं स्वत्वाभावाद्भाविस्यमेव दानं॥६॥ अशेषत्वात्तदन्तः स्यात्कर्मणो द्रव्यसिद्धित्वात्॥ प्रकृतौ कर्मारंभ एव त्रिधा यज
मानेनात्मीयं धनं ... नबलाद्य ... पितमिदं मे यज्ञार्थमिदं मेऽत्र यज्ञार्थमिदं दक्षिणार्थमिति॥ तत्र यद्दक्षिणार्थं तन्मध्ये दक्षिणा
तद्दत्तं॥ इह तु किं त्रिविधमपि तत्कर्मशेषं वा तत्र षव्यमुत यावता कर्मशेषं निर्वर्त्तते तावदत्रिषु कान्यत्सर्वं देयं तत्र यद्दक्षि
णार्थं निहितं तदेव सर्वं देयमिति संशयः। प्रत्यक्षवचनाभिहितसर्वदानविरोधतः। वा दक्षा वर्ग तीकर्मशेषं लुप्येत दुर्बलं प्रधान
त्वाऋतौ नैवदानं तद्बाधनक्षमं। किं विन्तु ऋतवे विशिष्टात्सर्वमन्यत्र प्रदीयते। दक्षिणार्थेन निर्दिष्टं प्राप्तं द्रव्यमनूद्य तु। विधेयस
र्वतामात्रे लाघवं हितयाविधेः॥७॥ अहर्गणे वा तद्धर्मः स्यात्सर्वेषामविशेषात्॥ अस्त्यष्टरात्रो हीनः तस्य विश्वजित्प्रथ

ममहः ततोऽभिप्लवः षडहः। ततोऽभिजित्। तत्र विश्वजिति संशयः॥ किं द्वादशशतं दक्षिणा स्यादुत सर्वस्वं दक्षिणेति। गतो बु
द्वादशाहस्य विध्यंतः स्थापयिष्यते। द्वादशशतं च ज्योतिष्टोमात्तत्रादिश्यते॥ विश्वजित्यपि सैवास्या दक्षिणा गणवर्त्तिनि॥ नामा
तिदेशप्राबल्यात्सर्वस्वं त्वेव दक्षिणा॥ इदं द्रव्यप्राप्तिमात्रपरमधि करणं। प्राप्तं विश्वजिति सर्वस्वं बाधित्वा इतरेषां समानाम
न्तो द्वादशशतदक्षिणानां भूयसां साधर्म्याय द्वादशशतमेव दे य मेकैकवत्तंत्रेण सर्वेषामेकप्रयोगवर्त्तिनां दक्षिणा न पृथक्
पृथक् प्रदातव्या। तस्माद्भूयोनुग्रहाय द्वादशशतमेव देयं॥ ८॥ विकारः सन्नुभयतोऽविशेषात्॥ ॥ सर्वस्वदानपक्षे संशयः॥
किं यस्य द्वादशशतान्न्यूनं धनं सोऽपि तावन्मात्रं सर्वस्वं दत्वाधिक्रियते उत यस्याधिकं स एवेति॥ ततो न्यूनेऽधिके वापि सर्वत्रा
धिकारोपपत्तितः॥ उभयोरधिकारः स्यात्तन्न्यूनाधिकदायिनोः॥ इदं तु पक्षे प्राप्तं सर्वदानं निपद्यते। तत्र वानिति सिध्यर्थमधिकं
सर्वमाश्रितं॥ ज्योतिष्टोमे हि द्वादशशतं विधाय पश्चादुक्तं॥ यद्येतावता त्विजो न नमेयुरपि सर्वस्वेनेति। द्वादशशतादसिद्धौ
वानतिं ततोऽधिकमेव सर्वस्वं साधयितुं शक्नुयात् न न्यूनं। अतः प्रकृतौ तावद्द्वादशशताधिकमेव सर्वस्वं। पश्चप्रकृते तस्यैव

३७

नियममात्रमिह क्रियते। तस्मादधिकदाने नैवाधिकारः॥८॥ अपरिमाणे शिष्टस्य संख्याप्रतिषेधस्तच्छ्रुतित्वात्॥९॥ आधाने श्रुतं एको देया षट् देयाः द्वादश देयाश्चतुर्विंशतिर्देयाः शतं देयं सहस्रं देयं अपरिमितं देयमिति। तत्रापरिमितं देयमिति किं पूर्वोक्तेभ्यो काधि परिमाणप्रतिषेधः उतायमपि संख्यान्तरविधिरिति संशयः॥ तत्रावयवव्युत्पत्त्यापरिमाणशून्यमुच्यते। न च परिमाणशून्यस्य दानं संभवति अतः प्रकृतपरिमाणशून्यमुच्यते ततस्तस्य प्रतिषेध उच्यते। बह्वर्थवचनोऽयं समुदायप्रसिद्ध्या॥ सा चावयवप्रसिद्धेर्बलीयसी। न चालब्धात्मिका रूढिः। सुज्ञातपरिमाणेष्वपि बहुत्वमात्रेणापरिमितशब्दप्रयोगात् तस्मादयमपि संख्यान्तरविशिष्टदानविधिः॥१०॥ अनियमो विशेषात्॥ बहुत्वविधिरपरिमितशब्द इति स्थितं। किं तत् सहस्रात् न्यूनमधिकं वा उताधिकमेवेति संशयः। अर्वागपि बहुत्वसंभवादनियमः॥ नैवं॥ आपस्तम्बोपि बह्वर्थः सहस्रापेक्षया भवेत्। तस्यानंतरनिर्देशात्सहस्रादधिकस्ततः॥११॥ परकृतिपुराकल्पं मनुष्यधर्मः स्यादर्थाय ह्यनुकीर्तनं॥ दर्शपूर्णमासयोः श्रुतमिति ह स्माह बर्कुर्वार्ष्णिर्माषानेव मह्यं पचतेति स विधिरर्थवाद इति संशये। विधिरर्थवत्त्वाद्वादमात्रं ह्यनर्थकमित्यौदुंबराधिकरणपूर्वपक्षे स्थितं।

इति तत्सिद्धांतप्रयोजनमिति॥

37

गंधर्वादिपश्तिः। तिर्यगधिकरणविरोधेपिश्रुतिबलात्ः अग्निविद्ययोरन्नाद्येपिरथकारवश्रुतिबलात्ः रथकारस्य श्रुतिबलात्सदनुपपन्नेतिपक्षांतरमाहतेषांस्थिति।

तमेवपूर्वपक्षंमनुष्यधर्मःस्यादितिस्मारयिति त्वाकृत्वा चिंतयाधिकारश्चिंत्यते। यदा विधिस्तदा किंवा द्विजोत्तमानामुत सर्वपुं
सामिति। वाह्लिकर्तृकत्वसंस्तवात्त्रैवर्णिकानामेवस्यात्। नैवं। स्तुत्यस्य विधिर्नस्तुत्युपायस्यात्रैवन वाह्लिककर्तृको माषपाकः स्तू
यते। अन्यस्य स्तावकस्याभावात्। किंतु वाह्लिकृतत्वेनकारणेन माषपाकस्य स्तुतिरतो माषपाकमात्रविधानात्सर्वपुंसामधिकारः
स्यात्। अर्थवादो वेतिकृत्वा चिंतो द्घाटनं॥१२॥ सहस्रसंवत्सरं तदायुषामसंभवान्मनुष्येषु॥ ॥ पंचपंचाशतस्त्रिवृतः संवत्सराः पंचकुणाः
पंचपंचाशतः पंचदशाः पंचपंचाशतः सप्तदशाः पंचपंचाशतएकविंशाः विश्वसृजामयनं सहस्रसंवत्सरमिति॥ किमस्मिन्सत्रे ये
गंधर्वादयः सहस्रायुषः तेषामधिकारः उत मनुष्याणामेव यदा मनुष्याणां तदा किं रसायनादिसंपादितसहस्रायुषां। उत कुलक
ल्पः। उत विश्वसृजामयनं कुर्वतां सहस्रायुष्ट्वमथवा एतत्तीयानां ग्रातानामधिकारः। उत मासेषु संवत्सरत्वमाश्रित्य स्वरवेनैव
मनुष्याधिकारः। उत द्वादशरात्रिषु संवत्सरशब्दः। उत दिवसेष्विति पक्षाः। तत्र मनुष्याणां सहस्रायुष्ट्वासंभवात् श्रुतिबलाद्गंध
र्वाद्यधिकारः। तेषां त्वनुपसंहारासामर्थ्यात् मनुष्याणामेवस्याद्रसायनलब्धसहस्रायुषां। रसायनस्यैतावदायुःसंपादनासामर्थ्या
अतएववशिष्ठाःपितुर्ष्टवतायुःपुरुषःइतिश्रुतेः कुलकल्पः। शास्त्रफलंप्रयोक्तरीति न्यायात्। समग्रकर्मानुष्ठायिनां फलं न विकलानुष्ठायिनामतो न कुलकल्पः॥
अतएवशिष्टाः पितुः अतप्रायश्चित्तादि कुर्वंति १
अन्यो विधिः पुत्रप्रति अन्यो विधिः पितरप्रति इहलोकएव अतो न कुलकल्पः १

श्री० ५१७

चतुरशीतिश्चांद्रवर्षाणि मासनवकं च षडहन्यूनं भवति। अवशिष्टानि सपादपंचदशवर्षाणि तावता चजातपुत्रत्वासंभवः पुंसः। न च तत्सत्वाः
अपि तत्संभवः। सा च षड्वर्षा वा पतिनिर्जायत्वात् सो मोदकहर्षवर्षायेति षड्वर्षायाः नवरपतियस्योग्यत्वावगमात्। प्रतिमेति। सिंहसदृशो माणवक इत्यत्र
सिंहशब्दस्य यथा न गौणः माणवके किंतु माणवकनिष्ठसादृश्यप्रतियोगिसमर्पको मुख्य एव एवमिहापि

लाव नमानेन
६ वर्ष ८३ मास ४

३८ सत्रारंभादेव तु सहस्राख्यकल्पनामितीदमप्यर्थासंभवादेवानुपपन्नं। तस्मात्संवत्सराशब्दस्य यजमानाभिप्रायासंख्याएको नक्षत्रसहस्राय फलत्वेनाभ्युपेतेःसं ःकल्पेन१
पित्रिवृत्स्तोमकयागयुक्तः संवत्सरः पंचपंचात्रात्संख्याकैः प्रत्येकं कर्तृभूतैः संबध्यमानस्तत्संख्यो भवति तथा पंचदशाद्योपी
ति। तेन वस्तुः संवत्सरमिदंसत्रमहर्दत्तमीयैर्यजमानत्रातैः क्रियमाणं सहस्रसंवत्सरमिति कल्प्यते। अयमपि पक्षो बुद्धावत्यंतम
नारूढः चतुर्विंशतिपरमाः सत्रमासीरन्निति वचनविरुद्धो दुरभ्युपगमः। तस्मात्संख्याशब्दः संवत्सरशब्दो वा गौणमाश्रित्यात्रम १ संख्या पांगौणः
६स नुष्याधिकारः माश्रयितव्यः। तत्रापि संख्याशब्दस्य मुख्यत्वादेकार्थनिश्चयसामर्थ्याद्धि नस्वार्थत्यागः। संवत्सरपदं तु जघन्यत्वा
त्सौरवीदुमसाधनेकार्थसाधारणात्वेन चार्थनिश्चयासामर्थ्याद्दौणीभवति। तत्र यो मासः संवत्सर इति दर्शनान्मासेषु। तत्राप्य स५
शक्तिः तदवस्थैव। नैष्याधानादूर्ध्वं सहस्रमासजीवनं संभवति। तस्मात्संवत्सरप्रतिमा वै द्वादशरात्रय इतिप्रयोगाद्द्वादशरात्रि
षु संवत्सरशब्दः। प्रतिमाविशेषणं त्वत्र संवत्सरशब्दः न तस्य द्वादशरात्रिषु प्रयोगः॥ तस्मात्त्रिवृदादिशब्दसामंजस्यात्तदिवसेषु
संवत्सरशब्दः त्रिवृदादिपदैः स्तोमविशिष्टमहरुच्यते। नाहः संघस्ततो हः सुगोणी संवत्सराभिधा॥ ५३॥ ॥ इति श्रीका सत्र
दीपिकायां षष्ठस्य सप्तमः पादः॥ इष्टिपूर्वत्वादक्रतुशेषो होमः संस्कृतेषु गृह्येष्वाधानस्य सर्वशेषत्वात्। सेतिवत्तु होतिङ्गेसंका

लाव नमानेन
२ वर्ष २३ मास ४

सि० तस्मादिति। त्रिवृदादीस्तेनेनपरपदसामानाधिकरण्यं गोणत्वनिमित्तमुक्तं। पंचदशादि आदिशब्दार्थः। तेरिसितोत्रीयासंख्यावचनासातत्वं बोधित्वहनिराकृतिल
क्षणयावर्तितु महः संघातेनुलक्षितलक्षणयावर्तेरन्निति त्रिवृदादीस्ता दिव्याचष्टे त्रिवृदादीति। द्वादशाहे च त्रिवृदहः प्रकृतेनात्र संवत्सरशब्दप्रयोगं निमित्त सर्वत्रो ३८
लकतादर्शयति आदितो नवसर्वत्र च सप्तदशो देसयवंसंतोयत्र संगवा अध्याय... पदानि ध्यंदिनोपवर्षाय... घशरघदा स्तोमे सच हेमनक्षिरिरोरिति। तेन सं
वत्सरशब्दस्य त्रिवृदादिवद्गोणत्वे प्रदर्शितं... करण्यं नैव स्फुचितं॥

अत्र होमाद्यवचारविषयः एषा वा तद्वाक्य... ८५१ ... ११॥
नापजपो किरिसाशयेनाहव्य इति १

मंत्रास्तेऽजपहोमाः पुरुषार्थतया विहिताः तेऽपि वेहोतारं प्रयुंजीत वत्तुर्होत्राप्रजाकामो जुहुयादिति ये होमाः ते किमाहिताग्न्यधिकारा आहवनीये कार्यत्वेनाहिताग्न्यधिकारा लौकिकेऽग्नौ स्युरथवाऽनियताधिकारा इति संशयः तदर्थमिदं विचार्यते। एषा वाऽनाहिताग्नेरिष्टिरिति वचनं जपाभिप्रायमनुवादमात्रमनाहिताग्नेर्वा होमेष्वधिकारप्रतिपादनपरमिति॥ तत्र विध्यश्रवणादनुवादो जपविषयः॥ इष्टिरिति वचनं जपाभिप्रायम्। तदुक्तं तत्रैषा वचनव्यक्तिः येषामनाहिताग्नेः क्रिया जपात्मिका सेष्टिरिति। सत्यमेषा संभवति वचनव्यक्तिरियमपि तु संभवति येषा चतुर्होतृहोमात्मिकेष्टिः साऽनाहिताग्नेरिति पूर्वस्यामनाहिताग्न्यधिकारा होमाश्च रस्यामनाहिताग्न्यधिकाराः। नत्वान्यतरानिर्धार्यते। तस्मादनियताधिकारा इति प्राप्ते उच्यते॥ वचनस्यार्थवत्त्वायानाहिताग्नेरधिक्रिया आहत्य वचनदर्थास्ते वोदितां नान्यगामिनः। षष्ठी श्रुत्या नाहिताग्नेः शेषत्वेन गम्यमानां नार्थप्राप्तमाहिताग्निमवलंबते। तस्मादनाहिताग्न्यधिकाराः॥१॥ उपनयन्नादधीत होमसंयोगात्॥ ॥ उपनयनीगम्यताम् माणवककर्तृका आचार्यकर्तृकाश्च होमाः किमाहवनीयेऽस्तु उत लौकिकेऽग्नाविति संशये पूर्ववद्वचनाभावादाहवनीयेस्तु। माणवकार्थाश्चेते होमास्तदधिकाराच्चाध्ययनीगम्यता

पनयनार्थत्वादतएवतेमाणवकाग्नौकर्त्तव्याद्दतिमाणवकः।प्रागुपनयनादधीततदर्थेनविवाहार्यमिदहेत।यातुस्नात्वाभार्यामधिगच्छे
दितिस्नानोत्तरकालादारक्रियासापत्यार्थंत्तविष्यतीतिप्राप्तेब्रूमः।आधानस्यविद्वदधिकारित्वाद्विद्यायाश्चोपनयनाधीनत्वा
न्नोपनयनात्प्रागाधानसंभवः।किंचकर्मार्थैरेवदारैरपत्यमप्यर्थैश्चकर्मसिध्यतीतिनार्थःपश्चाद्दारक्रियया।यएवंरस्य
पत्यकर्मार्थेनितरसंग्रहः।प्राप्तस्तस्यैवार्यकालविधिःस्नात्वाभार्यामधिगच्छेदितितस्मान्नप्रागदारसंग्रहः।तदभावेवाधानसंभवा न
लौकिकएवाग्नौउपनयनहोमः।।१।।स्थपतीष्टिः।प्रयाजवदग्न्याधेयंप्रयोजयेत्तादर्थ्याद्वाप्रवर्त्तयेत।।।एतयानिषादस्थपति
याजयेदितिस्थपतीष्टिःकिमाहितेष्वग्निषुस्यादुतलौकिकइतिसंशयेप्रकृतेराहवनीयादिप्राप्तेराहवनीयादीनांचाधानाधीनत्वात्
तस्यापिस्थपतेराधानविधावियमेवेष्टिराधानंप्रयोजयेदितिप्राप्तउच्यते।यदाधानस्यनसाक्षाद्विधिरस्तिविप्रत्तदायाज्ञिक
लोकप्रयोगान्नत्वेगार्हपत्यमादधातिदिवाहवनीयमित्यादिवेदवाक्यपर्यालोचनेनाधानक्रियानिमित्तत्वंपावकादिवदाहवनीयादि
शब्दानामाश्रित्यस्थपतिराहवनीयार्थमाधानमकरिष्यद्यदातुवसंतादिविधानान्याधानस्यविधायकानीतिद्वितीयेस्थितंतदा

वास्तुमध्येरौद्रंचरुंनिर्वपेद्यत्ररुद्रःप्रजाःशमयेदितिसं
स्थितेतयेतिपरामृष्टा·५

व्यतावात्रश्रौतस्येदिनेदैस्तस्य गौतमेन गर्दभपशुविधिपशुशब्दोपादानवैयर्थ्येनाऽपपशुकल्पसाम्बलायनो कार्याः पशुशब्दोद्देन विहितायाः स्मार्तेपशुविधितिकर्तव्यतायाः [illegible] सावनमानेन
येनाप्राप्ते इति।

तद्विहिताधानस्य न्याग्निगतसंस्कारवाचित्वादाहवनीयादिशब्दानांच्छ पत्निकृतेन वाधानेनाविहितेन तत्संस्कारसिध्य नवगमान्न
नस्यात्क्षेपसंभवः। तस्माल्लौकिकेस्यात्॥३॥ अवकीर्णिपशुश्च तद्वदाधानस्याप्राप्तकालत्वात्॥ यो ब्रह्मचार्यवकिरेत्स गार्दभं पशुमा
लभेतेति किमयं यागआहवनीयादिषु लौकिके वेति संशयः। ब्रह्मचारिणस्त्रैवर्णिकत्वादियावत्वात्तथा यधिगमसंभव वाह्याधानमुपप
न्नं। अतआधायाग्निं प्रायश्चित्तेप्रवर्तेत। नैवं। न ह्यस्यावकर कृतं ब्रह्मचर्यस्य विप्लवमसमाधायगार्हस्थ्य प्रवेशः संभवति। अवि
प्लुतब्रह्मचर्योगृहस्थाश्रममावसेदिति विधा [illegible] नात् नवापत्नीकस्याधानमस्ति। तस्माल्लौकिकेग्नावयं पशुर्लौकिकश्चावाभ्रा
स॥४॥ उदगयनपूर्वपक्षाहः पुण्याहेषु देवानि स्मृतिरूपान्यार्थदर्शनात्॥ उपनयनचौलादीनि किं सर्वकालस्युः उतोदगा
यनादिष्विति संशये विशेषाभावात्सर्वदैवाधिकारः॥ स्मृते स्तूदगयनादिष्वेवस्युर्दैवानि॥५॥ इतरेषु तु पित्र्याणि॥६॥ पित्र्याणि
तु श्राद्धादीनि अपरपक्षादिषु स्मृतेरेव॥७॥ याच्ञा क्रयणमविद्यमाने लोकवत्॥ ज्योतिष्टोमे याच्ञा क्रयणं [illegible] आम्नातं द्वा
दशरात्रीर्दीक्षितो भृतिं वन्वीतेति याच्ञा॥ अरुणया पिंगाक्ष्याक्रीणातीति क्रयः॥ तत्र संशयः किं यस्य दक्षिणाद्रव्यं नास्ति सो

शा॰ ६।८

४० श्चतस्येदंयाज्याक्रियतांउतविद्यमानेपीति॥तत्रद्रव्यार्थयाज्याक्रियतां।अविद्यमानद्रव्यस्यस्यात्तद्रव्यतस्त्वनर्थकं।तस्मान्नत
स्य याज्यादावधिकारः॥स्यादेवंयदिद्रव्यमात्रप्रयुक्तंस्यात्॥अपूर्वप्रयुक्तंत्विदंअतोनेनविनाऽपूर्वमेववैगुण्यान्नोत्पद्य
ते।तस्मान्नित्यंयाज्याक्रियतां॥७॥तथाभक्षप्रैषाच्छादनसंज्ञपनहोमदंडं॥पयोव्रतंब्राह्मणस्येतिभक्षः किमविद्यमानेभक्षो
तरेउतभक्षसंज्ञावेद॥तथाग्नीदग्नीन्विहरेदितिप्रैषः किमन्यतोनैवंबुद्धप्रैषार्थे।अहतंवासःपरिधत्तइतिवासोतदभावे
तथायत्पशुर्मायुमकृतेतिसंज्ञपनहोमोमायु करणेतथायोस्मान्द्वेष्टियंचवयंद्विष्मइतिमंत्रोद्वेष्यसंज्ञावेउतसर्वमिदंनित्य ४४
मितिसंज्ञायेसामर्थ्यादिषांनिमित्तसंज्ञावेनुष्ठानमिति।निमित्ताश्रवणात्सत्यपिवान्यस्मिन्नियमादृष्टसिद्धेरनन्योपायत्वान्नि
त्यं॥८॥अनर्थकत्वंनित्यंस्यात्॥यदापुनर्वत्समानंपयोनजीर्यतीसादीक्षयतेतदापिकिमवत्संव्रतयितव्यंनेत्याह।तथायजमान
स्यरोगोत्पत्साकंतुविरोधएवसंभाव्यतेतेनप्रधानविरोधान्नात्रतर्पयितव्यं॥९॥पशुचोदनायामनियमोविशेषात्॥ ॥अग्नीषोमीयंप
शुमालभेतेकिंयःकश्चित्पशुरालब्धव्यःउतच्छागएवचोदनायांसामान्यपुरुषवणान्मंत्रवर्णेविच्छागस्यवपायामेदइतिच्छागशब्दश्रवणात्ती
न्यायःनत्रसामान्याचरितात्तांवचोदनावाक्यमेदतः।मंत्रस्तदविरोधेनपाक्षिकोयौगिकोवा॥विधिमंत्रयोरेकवाक्यत्वात्मा...

५

शा·८·

शा·ग·शा दे न २

छागस्वरूपेभ्यः किंचिदिति संशयः ३

तेस्पर्यवसि — तांजनविधिरर्थवादगतचोदितविषय एव पर्यवस्यति। मंत्रचोदनयोरेकवाक्यत्वे दूरप्रतिबद्धं विधिना। तस्मान्न
सामान्ये पर्यवसितं न मंत्रानुरोधेन शक्यं विशेषे नेतुं। मंत्रस्तु चोदितार्थप्रकाशनात्तु परतंत्र इति चोदनावगतमेव तत्प्रश्वादि न्नोन्न
गमादिवत्सालब्धावयवयोगेन प्रकाशयिष्यति। यदा वा छागस्तदा वा प्रयोक्ष्यते तस्मादनियमः। उच्यते चोदनापशुसामान्यमंगत्वेनाव
बाधयेत्। छागेप्यविकलं तत्प्रतिव्यक्तिसमाप्तितः। मंत्रं च करणाम्नानान्नित्यमंगं प्रतीयते। लक्षणया रूढिर्न क्रियाव स छागस्येव वाव
कः। तेन ताद्रूप्येण विधिरसावविरोधिनी। विधत्ते छागमेवांगं तस्मात् छागोपसंग्रहः। अधिकृतिरिति सिद्धान्ते दर्शोऽप्रयुक्ति
क्रमनियमविचारैरेतया बाधिकृत्या। सुविदितगपदेशो न तरबाति देशो विकृतिषु ततऊहो बाधतंत्रप्रसंगाः॥१०॥६॥छ॥६॥
इत्युपाध्यायश्रीपार्थसारथिमिश्रविरचितायां शास्त्रदीपिकायां षष्ठस्याध्यायस्याष्टमः पादः॥ छ॥ श्रीमद्विश्वेश्वराय नमः॥ छ

सास्त्रदीपका मीमांसा

१६००

शास्त्रदीपिका अध्याय:

रामायनमः ॥